

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Diplomová práce

Prožívání času ve společnosti 19. a 20./21. století

Plzeň 2012

Eva Šerá

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra antropologických a historických věd

Studijní program Antropologie

Studijní obor Sociální a kulturní antropologie

Diplomová práce

Prožívání času ve společnosti 19. a 20./21. století

Eva Šerá

Vedoucí práce:

PhDr. Jiří Woitsch, Ph.D.

Katedra antropologie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2012

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2012

Obsah

1 ÚVOD	1
2 ZDROJE A METODOLOGIE	3
2.1 ZDROJE PRO TEORETICKOU ČÁST	3
2.2 ZDROJE ANALÝZY	6
2.3 METODOLOGIE	7
3 SOCIÁLNÍ ČAS	11
3.1 ČAS MODERNÍ SPOLEČNOSTI	11
3.2 SOCIÁLNÍ ČAS JAKO ENTITA	17
3.3 JEDEN ČAS VERSUS PLURALITA ČASŮ	21
4 ČAS V JAZYCE	32
4.1 VÝZNAMY ČASU	33
4.2 KONCEPTUÁLNÍ METAFORY ČASU	38
5 ÚVOD DO ANALÝZY - SOCIÁLNÍ METAFORY ČASU	42
6 ČAS JAKO ZDROJ PRO JEDNÁNÍ	44
6.1 HODNOTA ČASOVÉHO ZDROJE	47
6.2 MNOŽSTVÍ ČASOVÉHO ZDROJE	47
6.3 NÁKLAD ČASOVÉHO ZDROJE	48
6.4 ZÁSOBA ČASOVÉHO ZDROJE	49
6.5 EFEKTIVNÍ HOSPODAŘENÍ S ČASOVÝM ZDROJEM	51
6.6 DEFICITNÍ INVESTICE ČASOVÉHO ZDROJE	53
6.7 DAROVÁNÍ ČASOVÉHO ZDROJE	54
6.8 ZÍSKÁNÍ ČASOVÉHO ZDROJE	55
7 ČAS JAKO PROSTOR	57
7.1 PODOBY STATICKÉHO PROSTORU ČASU	59
7.1.1 <i>Kvalita časového prostoru</i>	59
7.1.2 <i>Pozice časového prostoru</i>	61
7.1.3 <i>Trvání časového prostoru</i>	63
7.1.4 <i>Sféra časového prostoru</i>	66
7.1.5 <i>Standardizace časového prostoru</i>	69
7.2 PODOBY DYNAMICKÉHO PROSTORU ČASU	71

7.2.1 Moc časového prostoru	73
7.2.2 Časový prostor se pohybuje	75
7.2.3 Naplňující se časový prostor	77
7.3. ČASOVÉ PROSTORY V PROUDU ČASU.....	80
7.3.1 Četnost prostorů času	80
7.3.2 Pohyb časových prostorů	81
8 DISKUZE K VÝSLEDKŮM ANALÝZY	83
8.1 MODEL SOCIÁLNÍHO ČASU V JAZYCE	83
8.2 UŽÍVÁNÍ ČASU A PROŽÍVÁNÍ ČASŮ	87
9 ZÁVĚR.....	89
10 ANGLICKÉ RESUMÉ	91
11 POUŽITÉ ZDROJE	92
12 PŘÍLOHY	95

1 Úvod

Čas má zvláštní a paradoxní povahu: není to uchopitelný předmět ani věc, ale každý člověk ví, co znamená. Je neoddělitelnou součástí existence člověka a společnosti. Přitom je chápán jako abstraktní, ale zároveň přirozená substance lidského bytí, s kterou člověk pracuje, užívá jí, podřizuje se jí nebo se jí hrozí či naopak od ní něco očekává. Povědomí času si lidé formovali při pozorování proměn a pohybů okolí, dějů v přírodě nebo tělesných procesů. Čas se postupně stal abstraktním původcem nebo prostředkem všeho dění. Na základě těchto každodenních zkušeností s praktickými věcmi nebo prožíváním své tělesnosti si pak člověk konceptualizoval čas do podoby jednoduše představitelné konkrétní látky, proudu nebo masy.

Zkušenost s časem je vždy utvářena ve vztahu k realitě, a to jak k přírodnímu tak i společenskému prostoru. Podoba času, jeho hodnota a funkce závisí tedy na sociálním kontextu. Prožívání času a jeho měření a užívání se v různých společnostech liší, a proto si každý společenský systém utváří svůj temporální řád. Interakcí tohoto konstruovaného času s vnitřními prožitky lidí pak vzniká sociální čas.

Časový řád se rovněž paralelně se společností vyvíjí, takže současný model času je výsledkem určitého historického vývoje. Pro moderní společnost je v posledních dvou stoletích charakteristický rychlý vývoj výrobních, dopravních a společenských procesů, ale rovněž i života lidí. Lidé toto zrychlování přičítají času, který je obecně modelován jako proud, co vše přináší a odnáší.

Cílem mé práce je interpretovat, jak lidé čas jako historicky konstruovanou „substanci“ prožívají, jak k ní přistupují a strukturují. V tomto ohledu se zde budu zabývat dvěma ústředními otázkami.

1. Jak člověk konceptualizuje čas jako entitu v jazyku, podle jakého modelu a principů.

Zkušenost člověka s realitou je konstruována v jeho pojmotvorném aparátu a pak je prezentována ve struktuře přirozeného jazyka. V jazyce je tak obsažena interpretace skutečnosti nebo hodnocení světa, vlastní lidskému společenství. Proto jazyk může odhalit, jak lidé čas vnímají, jak ho prožívají a jak mu rozumí.

Lexém „čas“ je součástí mnoha frazémů. Mým záměrem bude interpretovat, jak je čas jako substance v těchto jazykových vyjádření charakterizován, prožíván, chápán nebo jak je sním pracováno. Konceptuální systém člověka, termíny, kterými myslí a jedná, mají metaforický základ. Klíčem k pochopení času je tedy pochopení metafor, jež danou představu o čase zakládají. Čas v jazyce může být projektován ve třech rovinách: prostřednictvím konceptuálních (jazykových) metafor, sociálních metafor a subjektivním prožíváním jako je plynutí, trvání, změna apod.

V základu je jazyková konceptualizace času definovaná dvěma metaforickými bázemi, a sice „čas jako zásoba“ a „čas jako pohybující se předmět zepředu dozadu“. Ovšem frazémy o času ukazují velkou rozmanitost, proto chci zjistit, podle jakého modelu je tato variabilita časové entity utvářena. Výsledné schéma stanovím na základě propojení sociálních a konceptuálních metafor a kategorizací frazémů podle jejich tvarů.

2. Sociální čas ve společnosti 19. stol. a na přelomu 20./21. stol.

Vztah člověka k času je zásadně ovlivněn vývojem a děním v dané společnosti. V souvislosti s tím bude součástí této práce i nástin vývoje vztahu moderní společnosti k času ve dvou etapách jejího „zrychlování“.

Čas jako princip společnosti má určitý řád, který je určován a distribuován daným systémem. Moderní společnost si vytvořila sociální čas „newtonovských vlastností“, který je kvantitativní, dělitelný a měřitelný, lineární a diachronický, je nevratný a nezávislý na tom, co obsahuje. Tento kontrolovaný čas byl implikován do sociálního života lidí a mám záměrem je zjistit, jak lidé tuto temporální zkušenost projektují v jazyce. Jinak řečeno, jak je v jazyku reflektován sociální čas jako entita. A dále jestli se tento přístup v obou sledovaných fázích liší nebo naopak podobá. Konečně, zda je možné definovat určité konstanty prožívání časové entity podle projevů v jazyce.

2 Zdroje a metodologie

Moje práce je založená na analýze slovních spojení - frazémů, které jsem získávala vyhledáváním z elektronických anebo tištěných dokumentů. V této podkapitole proto zdroje rozdělují podle použití na teoretickou část (2.1) a na analýzu (2.2). V následující části (2.3) pak uvedu postupy při vyhledávání frazémů, jejich kategorizaci a interpretaci (2.3).

2.1 Zdroje pro teoretickou část

Zabývám se dvěma aspekty času, sociálním časem a časem v jazyce. Tudíž je teoretický základ mé práce vymezen na příslušné dvě oborové oblasti.

Stručný úvod k sociálnímu času čerpám ze dvou prací J. Šubrta (2000, 2003), který se zabývá sociologickými přístupy k času, a přitom upozorňuje na velkou nejednotnost těchto koncepcí. Oddíl věnovaný sociálního času je dále rozdělen do třech podkapitol: Čas v moderní společnosti, Čas jako entita, Jeden versus pluralita časů. První z těchto částí (3.1) popisuje vývoj temporálního principu moderní společnosti od středověku až po současnost. Primárně zde čerpám z práce německého kulturního historika P. Borscheida (2007), který rozděluje proces formování „moderního času“ do třech fází: fáze startovací, zrychlovací a rychlostní. Borscheid tímto způsobem vymezuje období, která charakterizují proměny společenské hodnoty a významu času, jež jsou příznačné nejprve pozvolným a posléze prudkým nárůstem zrychlování všech procesů moderní společnosti. K Borscheidově fázi rychlostní pak ještě doplním úvahy T. H. Eriksena (2005) o společnosti „instant“ a proměně lineárního času v čas fragmentární.

V další tematické oblasti Čas jako sociální entita (3.2) se zabývám lidskou časovostí. Zda je tedy vnímání času přirozenou součástí člověka, nebo zda je čas pouze umělým konstruktem, vzniklým z potřeby organizování a fungování společnosti. Čerpám zde z práce N. Eliase (1988), který za příčinu lidské časovosti považuje syntézu událostí a činností. Čas je podle něho prostředkem společenské orientace, která vychází z přirozené tendence člověka vnímat a porovnávat souběžně různé děje. A. Gell (1992) vidí čas jako důsledek temporálně-perceptuálního cyklu, což je v podstatě vztah mezi percepcí, pamětí a očekáváním. Rovněž M. Radovan

(2011) konceptualizuje čas jako důsledek percepce okolního světa a kognitivního vybavení člověka. E. D. Ermath (2010) považuje čas za systém a zdůrazňuje jeho funkci jako dimenze dějů, tedy nikoliv jako pouhé bytí univerzální substance. J. Sokol (2004) vidí podstatu lidské časovosti v rytmech, neboť rytmicitata je základem přírody a tedy i člověka. Na základě přirozených rytmů si pak člověk vytvořil čas jako entitu, neboť lidé mají ve své podstatě „smysl pro čas“.

Tematickou oblast mé práce, zaměřenou na sociální aspekty času, uzavírá podkapitola nazvaná Jeden čas versus pluralita časů (3.3). Čas je organizačním principem společnosti, spočívající v interakci mezi složkou temporálně ovládanou a temporálně vládoucí.

T. Fitzpatrick (2004) tvrdí, že život člověka se odvíjí ve třech dimenzích času: fyzické, relativní a vztahové. Čas má podle něho význam buď jako entita sama o sobě, nebo jako osobní prožitek člověka. Moderní společnost funguje ve vztahovém čase, jenž je důsledkem střetu času mocenské struktury a tím, jak tento čas prožívají ve svém vědomí lidé. Rovněž B. Adams (1990) považuje sociální čas za následek interakce vnitřních prožitků lidí s časovým řádem společenských institucí.

Zásadní vliv na utváření modelu času má zajišťování obživy, respektive práce. W. Grossin (1993) ukazuje temporální principy společností na různém hospodářském stupni vývoje. Poukazuje na zásadní odlišnost mezi společnostmi, jejichž čas vyplývá z činností samotných a moderní společností, ve které je čas vytvořený jako homogenní, od člověka distancovaná entita. Podobně mluví H. Hohn (1984) o abstraktním a počítatelném času moderní (industriální) společnosti. Na tomto času je založená koncepce abstraktní práce a čas tak stojí mimo kontrolu lidí. Podle Hohna je proto tento čas „mrtvý“. K jeho vzniku došlo až v industriální éře, neboť před tím lidé prožívali čas jen jako součást činnosti. Proti „prázdnému času“ práce argumentuje T. Ingold (1995). Ukazuje distinkci mezi úkolovou a placenou prací, což odráží i dvě základní temporální perspektivy „dwelling“ a „comodity perspektivy“. Podle něho je totiž každá činnost člověka úkolově orientovaná. P. Glenie a N. Trift (1996) přehodnocují dlouhotrvající dogma o podmíněnosti existence moderního času v industriální koncepci „abstraktní práce“. Autoři argumentují, že čas nebo lidská časovost má různé zdroje časovosti a povědomí o čase není dáno pouze pracovní disciplínou, neboť pro čas je podstatná interakce mezi lidmi.

Industriální model času je nicméně dodnes velmi významným faktorem pro utváření časové zkušenosti. O. Klein (2004) konstatuje, že industriální čas prošel změnami, stejně však zůstává stále platným v sociotemporální struktuře společnosti. Vedle něho však dnes společnost žije i fragmentárním časem. Podle něho dřívější časové principy nezanikají, ale nabalují se na sebe, a jak autor říká, všechny koexistují. Podobně H. Øian (2004) tvrdí, že model lineárního času, vytvořený v průmyslové společnosti, je zásadním faktorem v utváření sebeidentity člověka. Autor chápe čas jako neustálý proud přítomností, kde je konec každé přítomnosti determinován dosažením stávajícího cíle, aby hned mohl započít nový přítomný prostor s jiným cílem.

Další tematickou oblastí je Čas v jazyce (4), která je rozvrhnutá na část o sémantických kategoriích a tvarech času a na část o metaforické konstrukci času. V podkapitole (4.1) se tedy zaměřím na osobní (vnitřní) prožívání času řeči jako je trvání, plynutí, čas k něčemu a čas jako míra a na sémantické obsahy frazémů času. Čerpám zde opět z práce J. Sokola (2004), který poukazuje na variace frazémů času a jejich subjektivní významy. Ve své práci sleduji podoby času v 19. stol. a na přelomu 20./21. stol.. Abych mohla poskytnout komplexní přehled tvarů frazémů času a jejich významů, a tím doplnit i mé výsledky, uvádím přehled slovních spojení a jejich sémantických kategorií podle jazykových encyklopedií.

Synonymní výrazy času jsem zjišťovala ve Slovníku českých synonym autorů Paly, Všianského (1996). Nástin frazémů dnešní doby čerpám ze Slovníku spisovného jazyka B. Havránka (1960). I když se jedná o práci, která nepochází ze sledovaného období, odpovídá tento materiál i současným významům a tvarům frazémů, což se rovněž shoduje i s dlouhodobou zakotveností jazykového úzu. Přehled tvarů a sémantických obsahů slovních spojení v 19. stol. uvádím prostřednictvím Slovníku česko-německého J. Jungmanna a jeho spolupracovníků (1834 – 1839) (viz. příloha 1). Relevantnost této práce dokládá Z. Tyl, který uvádí, že: „...nejde o pouhou snůšku materiálu, o příležitostně sbírané a zapisované, popř. opisované jednotlivé doklady...(ale o)...víceméně už zpracovaná slovníková hesla...“ (Tyl 1983. [cit. 17.11. 2012]. Dostupné z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php>>).

Druhá část jazykové části, nazvaná Konceptuální metafory času v jazyce (4.2), se zabývá konstrukcí pojmů či slovních spojení v jazyku, založené

na metaforické povaze lidské mysli. Základním pramenem je práce G. Lakoffa a M. Johnsona (2002), jež doprovázejí svůj výklad metaforami času, které využiji i já ve své práci. Tuto část ještě doplňuji výkladem I. Vaňkové (2007) o vytváření jazykového obrazu světa a rovněž konceptualizaci jazykových metafor času.

Základem analýzy je studie R. R. Torreho (2007) o sociálních metaforách, podle kterého není nutné čas definovat jen prostřednictvím jazykových metafor, ale také na základě sociálního kontextu, ve kterém se o čase mluví. Vymezuje tři sociální metafory času: čas jako zdroj pro jednání, čas jako prostředí a čas jako horizont. V rámci těchto kategorií specifikuje další submetafory, které odrážejí sociální aspekty času.

U některých slovních spojení, prostřednictvím kterých charakterizují vytvořené skupiny, doplňuji významové definice frazémů ze dvou Slovníků frazeologie a idiomatiky, a to autorů Červené a jejích kolegů (1988) a Čermáka a Hronka (1994).

2.2 Zdroje analýzy

Mým cílem je zachytit slovní vyjádření v jazyce každodenní komunikace, který lze zkoumat v psaných textech jako je beletrie a běžném tisku. Vzhledem k zadaným úkolům, jsem se soustředila na slovní spojení, užívané v 19. stol. a na přelomu 20./21. stol.

Soubory frazémů pro analýzu byly získány vyhledáváním jednak v elektronických zdrojích a jednak vlastním zjišťováním v tisku v letech 2011 a 2012.

Za primární zdroj analýzy lze označit Český národní korpus, což je „...*strukturovaný, unifikovaný, ... (...). ... rozsáhlý soubor jazykových dat, který je elektronicky uložený i zpracováváný, skládá se z jednotlivých textů a jako celek si činí nárok na reprezentativnost vzhledem k vytyčenému cíli...*“ (Čermák 2000: 5–6). Je několik typů korpusů, ale základní členění lingvistické se dělí na psané a mluvené a na synchronní a diachronní. Ve své práci využiji psané korpusy, a to konkrétně DIAKORP pro získání frazémů z 19. stol. a korpusy SYN a SYN2009PUB pro období na přelomu 20./21. stol.

Diachronní korpus DIAKORP pokrývá několik stádií jazyka. Zahrnuje texty celkem od konce 13. stol. až k roku 1989 (pouze u publicistických dokumentů), kdy začíná záběr korpusu synchronního. Texty z tohoto korpusu byly převzaty v transkribované formě (Kučera, Stluka. [online].[cit. 24.2. 2012]. Dostupné z: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/diakorp.php>>). Vyhledané frazémy z tohoto korpusu pocházejí z beletrií, vydaných v průběhu 19. stol.

Korpus SYN je nereferenční spojení textů všech referenčních synchronních psaných korpusů řady SYN, tj. SYN2000, SYN2005, SYN2006PUB, SYN2009PUB a SYN2010 (Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. [online]. [cit. 30.3. 2012]. Dostupné z: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/syn.php>>), což tedy odpovídá sledovanému období 20./21. stol. V korpusu SYN byly získány frazémy z beletristických textů.

Korpus SYN2009PUB je synchronní korpus psané publicistiky od roku 1995 do roku 2007, a obsahuje nezávislé regionální noviny a tituly jako jsou např. Deníky Bohemia a Deníky Moravia, Blesk apod. (Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. [online]. [cit. 30.3. 2012]. Dostupné z: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/syn2009pub.php>>).

Termín „čas“ ve slovních spojeních 19. stol. byl dále vyhledáván v elektronických zdrojích digitální knihovny Kramerius NK ČR. Frazémy včetně výpovědí byly převzaty do programu MAXQDA v originální jazykové formě, ale v textu této práce byly autorkou transkribovány do stylu současné češtiny. V tomto pramenu byly vyhledávány slovní spojení v periodikách jako např. Časopis českého Musea, Kwěty, Přítel mládeže, Světozor atd.

Pro zjištění frází v publicistických textech z přelomu 20./21. stol. byl dále vyhledáván náhodně lexém „čas“ v tištěných vydáních deníku Lidové noviny od července 2011 do prosince 2012.

2.3 Metodologie

Záměrem mé práce je na základě analýzy ustálených slovních spojení, obsahující lexém „čas“, vytvořit model času jako entity. Dále interpretovat toto schéma v kontextu vývoje moderní společnosti v 19. stol. a na přelomu 20./21. stol.

Zkušenost člověka s realitou se promítá do jazyka, a proto budu zkoumat představy o čase pomocí jazykových prvků - frazémů. Jedná o kombinace nejméně dvou slov s nezaměnitelným významem. Tento termín souvisí s pojmem „idiom“, přičemž frazém zdůrazňuje tvarovou a idiom významovou sémantickou stránku jednoho výrazu (Karlík, Nekuda, Pleskalová 2002: 139). V mé práci budu synonymně užívat oba výrazy, neboť se sice primárně zabývám tvarem, avšak specifika s významovým obsahem souvisí. Frazémy obecně představují úroveň, „...*na kterou se společnost dopracovala při reflektování jednotlivých jevů...(...)...Jedná se o myšlenkovou, poznávací, hodnotící, mravní a diskursivní úroveň včetně sémiotické realizace toho a postihování smyslu míněné skutečnosti...*“ (Ďurčo et al. 1995. [online].[cit. 17.11. 2012]. Dostupné z: <http://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia/>.

Textu této práce předcházelo vyhledávání a analýza frazémů v programu MAXQDA. Zde byla slovní spojení kategorizována do určitých skupin, které zde představím v kapitole 6 a 7. Výsledkem analýzy bude vytvoření modelu času, zde uvedené v kapitole 8. Frazémy jsem posuzovala v první řadě z hlediska jejich tvarů, ovšem sekundárně jsem si všímala i sémantických obsahů, neboť ty charakteristiky času formují.

Praktickou část mé práce lze rozvrhnout do následujících bodů: 1. vyhledání frazémů z psaných dokumentů, 2. kategorizace frazémů v programu MAXQDA podle definovaných metaforických bází, 3. sestavení modelu času a jeho interpretace v kontextu společenského vývoje 19. stol. a 20./21. stol. a pojetích sociálního času.

Ad 1. vyhledání frazémů z písemných dokumentů.

Slovní spojení jsem vyhledávala v textech beletrie a tisku, které odráží jazykový úzus společnosti. Jak již bylo zmíněno v části 2.1, zjištěné frazémy pocházejí z jazykových korpusů, elektronické knihovny Kramerius a z vlastního vyhledávání v tisku z let 2011 a 2012.

Jako kritérium vyhledávání v elektronických zdrojích byl zadán lexém „čas“ v singuláru a v plurálu, a to všech pádech („čas“, „času“, „časem“, „čase“, „časy“, „časů“, časech“) a dále období 19. stol. nebo přelomu 20./21. stol. (definované léty 1990 – 2012). Slovní spojení jsem vybírala tak, aby byla zachycena co největší variabilita tvarů. Zároveň byla pro kategorizaci vymezena z konkrétní výpovědi

taková část, aby byl dostatečně jasný význam či funkce frazému. Pro vytvoření příznakové skupiny nebyla určující četnost slovních spojení, ale jejich variabilita nebo jinak řečeno co nejvíce možných tvarů frazémů. Nejedná se tedy o kvantitu, ale kvalitativnost těchto jazykových prvků. Proto také je četnost příznakových kategorií různá, neboť se užívání jednotlivých frazémů liší.

Ad 2. kategorizace zjištěných frazémů v programu MAXQDA.

Pro kategorizaci frazémů byl použit program MAXQDA. V něm jsou frazémy podle zdrojových dokumentů sdruženy do souborů a příslušně pojmenovány: diachronní jazykový korpus "Diakorp", elektronická knihovna „Kramerius1/2/3“ (ve třech souborech), korpus zdrojů beletrie „Syn“, publicistický korpus „Synpub2009“, noviny v ročnících 2011 a 2012 „Tisk2011/12“ a „Tisk2012“. Celkem bylo okódováno 2994 výpovědí (viz. příloha 2 - Struktura kódů v programu MAXQDA).

Základní struktura kategorizace je postavena na dvou metaforických bázích R. R. Torreho: „čas jako zdroj“, „čas jako prostor“, které lze v jazyku ukotvit metaforickými koncepcemi času M. Johnsona a G. Lakoffa. Podle mého názoru umožní tato projekce sociálních metafor na jazykové metafory rozšířit pojmotvorný aspekt času o jeho sociální konceptualizace. Konceptuální metafory totiž vypovídají pouze o základní konstrukci pojmů časů, ale ne již o jejich variabilitě.

Prvním znakem pro kategorizaci frazémů je rozlišení pozice člověka buď jako „agenta“ nebo jako „patienta“ neboli zda je čas vůči člověku v pozici předmětu nebo podmětu. Jedná se o dva typy vztahů, které aplikuje rovněž Torre a které zároveň odpovídají větným subjektům¹. V konceptu agens je člověk činitelem děje a čas je participant, takže paralelně i frazémy vyjadřují člověka, který je aktivním prvkem ve vztahu k času. Člověk vlastní určitý čas a tím disponuje, což je základ metafory „čas jako zdroj“. V případě pozice patiens je tento vztah opačný, člověk je participantem a čas je činitelem děje. Stejně tak i ve slovním spojení je čas aktivním prvkem a člověk se mu musí podřídit, což odpovídá metafoře „čas jako prostor“.

¹ Agens je: „...(psychologický, reálný) původce děje, často (v aktivní větě) shodný se subjektem.“ (Čermák 2007: 224). Patiens je: „...(psychologický) cíl, objekt...(…)...zasahovaný dějem.“ (Ibid.: 270).

V každé metaforické bázi jsou kategorizovány frazémy podle určitého společného rysu nebo znaku, který primárně odpovídá příslušné metaforické bázi, ale zároveň vymezuje jistou skupinu slovních spojení vůči jiným. To znamená, že i když jsou frazémy tvarově různé, mají společný jistý znak (např. frazémy dlouhý čas a krátký čas jsou specifikované svým trváním). Dále jsou v každé této skupině rozděleny frazémy do dvou sledovaných období a náležitě označeny (např. 19-čas jako zásoba a 20/21-čas jako zásoba). Veškeré značení odpovídá i kategorizaci v programu MAXQDA (viz. příloha 2, příloha 3).

V tomto kroku analýzy je již sestavena celková struktura metaforických bází a jejich příznakových skupin. Základní struktura kódů je uvedena v příloze 2. Podrobná kategorizace včetně výpovědí je v příloze 3 (pro rozsáhlost souboru je k dispozici formou CDROM).

Ad 3. sestavení modelu času a jeho interpretace v kontextu pojetí sociálního času ve společnosti 19. stol. a na přelomu 20./21. stol..

Souhlasně s vytčenými cíli lze uzavření výsledků této práce rozdělit do dvou rovin: vytvoření komplexního modelu času v jazyku (8.1) a interpretace tohoto modelu v souvislosti s koncepcemi sociálního času (8.2).

Na základě struktury metaforických bází a příznakových skupin bude vytvořen model možných profilů časové entity. Tyto profily představují univerzální kategorie, v rámci kterých je čas jako entita v komunikaci užíván. V rámci každého profilu je pak čas dále mluvčím specifikován podle kontextu situace a podle subjektivního postoje mluvčího (agenta nebo pacienta). Tento model bude dále interpretován celkového modelu času v kontextu pojetí sociálního času (nastíněných v kapitole 3), tedy jeho vývojem a konstrukcí jako sociální entity.

Nyní budou následovat teoretické části mé práce, nejprve kapitola s tematikou sociálního času (3) a dále kapitola zaměřená na jazykové aspekty času v jazyce (4). Praktická část bude uvedena pasáží o koncepci sociálních metafor R. R. Torreho (5) a pak již bude následovat analýza ve dvou metaforických bázích „čas jako zdroj“ (6) a „čas jako prostor“ (7). S výsledky analýzy bude dále pracováno v kapitole Diskuze k výsledkům (8). V závěrečné části pak provedu rekapitulaci celé práce a naznačím další možné úvahy otázky k pojetí sociálního času v jazyce.

3 Sociální čas

Člověk moderní společnosti vnímá čas na všech úrovních své existence, tedy už ať se jedná o vlastní tělo, přírodu nebo společnost. Čas je totiž pevný rámec každého myšlení, který existuje pouze jako součást jednání, nabývající tak určitých kvalit.

Člověk ale užívá i standardizovaný, homogenní, kvantifikovatelný a kontinuální čas. Jedná se o model času fyzického, který je oddělený od konkrétních společenských činností. Tento čas byl vytvořen jako temporální řád moderní společnosti pro koordinaci, synchronizaci a regulaci jejich procesů (Sokol 2000: 59–60).

Interakcí těchto dvou časů je vytvářen sociální čas. Jedná se tedy o propojení *„...schopnosti lidí vytvářet myšlenkovými pochody určité syntézy sloužící ke chronologickému uspořádání a synchronizaci...(…)...(a) vývoje společnosti samotné...“* (Šubrt 2000: 11–12).

V následující kapitole představím nejprve sociální čas v rámci vývoje moderní společnosti, který je příznačný zrychlováním nejen jejího fungování, ale i života samotného (3.1). Dále se budu zabývat utvářením časem jako entity, respektive časovostí člověka (3.2). Rovinu sociálního času zakončí pasáž o interakci člověka s časem společenského systému (3.3).

3.1 Čas moderní společnosti

Symbolem moderní společnosti je překotný technický pokrok, který za 200 let výrazně zrychlil procesy v ekonomické, výrobní, dopravní i společenské sféře. Poznamenal ale i životní styl a hodnoty lidí, takže *„...splašený nervózní a anonymní život se stal už typickým znakem druhé poloviny 19. stol...“* (Eriksen 2005: 65). Tento stav sice společnost vnímala jako něco nového, ale pokrok a úspěch „těch rychlejších“ přesvědčoval o všeobecném významu a hodnotě rychlosti. Zrychlování se nakonec stalo ústřední idejí pokroku moderní společnosti a od počátku 20. stol. je možné sledovat jak se princip zrychlování *„...oddělil se od svého hospodářského základu a osamostatnil se...“*, a kdy už *„...není zrychlování primárně prostředkem*

k dosažení cíle, ale je cílem samo o sobě.“ (Borscheid 2007: 10) Vyvrcholením tohoto procesu je současná společnost 21. stol., příznačná rychlostí informací.

V historii moderní společnosti představuje čas jeden ze zásadních faktorů, avšak kořeny „moderního přístupu“ k času je nutné hledat už ve středověku a novověku. Vývoj tohoto temporálního režimu tak, jak ho více méně užíváme dodnes, bude předmětem následujícího textu. Primárně budu vycházet primárně z práce P. Borscheida, který vymezil historii moderního času do třech fází, a to podle společenského významu a hodnoty času, jakož i jeho prožíváním, respektive tendencí ke zrychlování. Jedná se tak o: fázi startovací (1450 - 1500); fázi zrychlovací (1850 - 1950); fázi rychlostní (1950 - současnost).

Fáze startovací (1450 - 1800)

Podle Borscheidova vymezení tato fáze zabírá období středověku, novověku a počátky průmyslové společnosti. Éra „startovacího procesu zrychlování“ představuje počátky utváření lineárního času, formování vztahu k času jako vzácnému zdroji a zároveň i nutnost racionálního hospodaření s časem.

Středověk lze chápat jako jakýsi přechod od archaického k novověkému pohledu na čas. Ve středověku proto lze mluvit o koexistenci dvou časů - cyklickém a lineárním. Čas cyklický je pozůstatkem archaického vztahu k času, který byl dán přírodními rytmy, střídáním ročních období a zemědělskými pracemi. Ve vědomí lidí neexistoval čas bez vlastností, tedy jako určitá entita, ale byl to čas závislý od událostí, který nebylo nutné měřit. Řídícími body byla selská práce související s jednotlivými dny v týdnu či ročními obdobími, východem a západem slunce, fázemi měsíce a církevními svátky (Borscheid 2007: 14–15).

Během středověku se však již vedle času cyklického začal prosazovat čas lineární (Borscheid 2007: 14). Lineární charakter času přineslo křesťanství, které připisuje význam minulosti spojené s událostmi, hlásanými biblí a očekávání budoucnosti, spojené s posledním soudem. Jak uvádí Šubrt, „...*tím se čas napřimuje a získává lineární charakter...*“. Jak uvádí dále, tento čas pojímala církev jako souvislou linii okamžiků, „...*spěchajících od stvoření světa, přes krátké rozhodující působení Krista na zemi, až ke konci posledního soudu, tedy čas konečný...*“ (Šubrt 2002: 8).

Nový vztah k lineárnímu času se formuje nejdříve v kláštorech. Mniši měli přísný harmonogram dne, který se zakládal na pravidelně se opakujících činnostech, jejichž konání bylo oznamováno klášterním zvonem. Už to ale nebyl čas jedné události, ale čas pravidelný a čas každodenní. Vzácnost času byla i jedním z aspektů, na kterých se zakládala disciplína a organizace klášterního života. Čas byl vnímán jako dar Boží a jeho správné (racionální) využívání znamenalo oslavu Boha.

Posléze se čas dostával do vědomí lidí i ve světském prostředí. Prostřednictvím pravidelných úderů zvonů na městských věžích si lidé začali uvědomovat určitý časový řád, který podněcoval organizaci a koordinaci činností (Borscheid 2007: 30–31). Nejdříve začali využívat lineární čas kupci, neboť obchodní spekulace a směnné transakce si vyžadovaly přesněji měřený předvídatelný čas. Podle Borscheida právě zde jsou kořeny metafory „čas jsou peníze“ (Ibid.: 2007: 40–41). Díky prospěšným obchodům pak brzy začíná význam vzrůstat.

V novověku se již stále více prosazuje hospodaření časem a rychlost jako faktory zisku. Čas se stal mírou práce a lidé se ho naučili měřit a s ním hospodařit (Borscheid 2007: 75–76). Průlom ve vývoji prožívání času ale způsobila průmyslová revoluce v 18. a 19. stol. Jak uvádí Eriksen, v této epoše došlo k propojení peněz a času (Eriksen 2005: 58). Začala se stále více prosazovat dělba práce a koordinace výrobního procesu. Vedle organizace práce se rozvíjí, přesněji řečeno se zrychluje i doprava, která se stala dostupnější pro širší řady lidí. Na přelomu 18. stol. již došlo ve společnosti k takovému posunu norem a hodnot, že se rychlost stala společenskou prioritou (Borscheid 2007: 107, 113–115).

Od poč. 19. stol. zvyšující se industrializace výrobních procesů propojovala čím dál více výrobu, dopravu, distribuci i spotřebu zboží, a to na základě principu abstraktního času. „...Průmyslový věk ordinuje lidem nový přístup k času, totiž racionální využívání. Čas se stává hospodářským faktorem...(…)...Ekonomický úspěch se začíná měřit efektivností...“ (Borscheid 2007 110–115).

Fáze zrychlování (1800 - 1950)

Fázi zrychlování lze charakterizovat jako období vzestupu rychlosti na společenském žebříčku hodnot. To co je rychlé, je preferované a oslavované. Lidé již měli pevně zafixovaný vzorec, že čas je cenný zdroj, který se musí racionálně

využívat. Čas se stal zásadním faktorem obchodních transakcí a výroby, ovšem stává se i aspektem každodenního života.

Proces zrychlování byl podporován novými vynálezy, ale také všeobecným nadšením pro rychlost. Dosažení rychlostního maxima se však chápalo jako mezivýsledek nebo jako výchozí bod pro další zrychlení. V 19. století se také čím dál více kladl důraz na efektivitu. Podle Borscheida se právě „...za požadavkem efektivity skrývá i naděje, že rychlostí si může člověk prodloužit život, neboť svůj vymezený čas vyplní množstvím činností a místo jednoho života bude moci prožít životy dva. Dynamika a tempo se stávají účelem o sobě.“ (Borscheid 2007: 185) Tato představa byla podporována všeobecnou tendencí ke zrychlování a racionalizaci, takže se silně zakotvila i ve vědomí lidí a jejich každodenním životě.

Fázi zrychlování a dynamiky symbolizuje podle Borscheida parní stroj, který znamenal v 1. polovině 19. stol. dopravní revoluci. S příchodem parního stroje začala éra zrychlování, neboť rychlost už bylo možné vyrábět uměle a člověk tak od té doby mohl překonávat „animální hranice rychlosti“. Charakteristickým znakem rychlosti se stala přímka, protože jízda po jiných křivkách znamená zátěž a zdržení (Borscheid 2007: 118–120).

Pracovní rytmus se přizpůsoboval moderním strojům, hospodářská konkurence nutila k dalšímu zrychlování výrobních a obchodních procesů. Pro součinnost všech článků se termíny stanovovaly s co největší přesností. Jejich přísné dodržování ovšem přinášelo i časový tlak. Neodmyslitelnou součástí těchto procesů byl standardizovaný čas mechanických hodin, které se tak staly symbolem přesnosti a akcelerace (Borscheid 2007: 179).

Všechna racionalizační opatření měla nasadit do výroby stroje, vytlačit časově náročnou práci a urychlit tak výrobní proces. Po roku 1920 přišel nový racionalizační trend v podobě taylorismu, který znamenal intenzivnější dělbu práce, novou organizaci továrního provozu a pravidla (Borscheid 2007: 284) Milník k plné automatizaci představuje fordismus, tedy výrobní proces založený na běžících pásích, které udávaly pracovní nasazení dělníků. Časový zisk vyplýval z pracovního rytmu, jemuž se musel každý podřídít (Ibid.: 297).

Rychlost se ale už pevně stala synonymem růstu, pokroku a nové civilizace. Lidskou přirozeností už byla „časová ekonomie“, tedy efektivní využívání času a

zároveň tlak na zrychlení společenských procesů, a tedy i reakcí a jednání lidí (Borscheid 2007: 282–283).

Pokud se už v každodenním životě 2. pol. 19. stol. začala výrazněji projevovat nervozita a shon (Eriksen 2005: 61), pak člověk 1. pol. 20. stol. si už pomalu osvojil dnes typickou schopnost zpracovávat více podnětů najednou a přijímal diktát dochvilnosti. Čas se začal dělit na stále menší kousky, protože „...*(l)idé spěchají od jednoho termínu k druhému, kdo nemá čas, má ale peníze. Nedostatek času se stává jedním ze znaků stavovské příslušnosti. Otevírá se nová kapitola civilizačního vývoje – non-stop společnosti...*“ (Borscheid 2007: 324–325).

Fáze rychlostní (1950 - současnost)

Tuto fázi současnosti symbolizuje nadvláda informací. Rozvoj informačních technologií znamenal možnost rychlého přenosu informací, které se staly zásadním faktorem nejen obchodu nebo výroby, ale všech společenských sfér, tedy i každodenního života lidí.

Po r. 1950 se již podle Borscheida stala rychlost zásadním kritériem doby. Výrobní podniky musí být schopné rychle reagovat na změny trendů a dodržovat stanovené termíny, které jsou díky konkurenci co možná nejkratší (Borscheid 2007: 375). Rozmanité možnosti moderních informačních a komunikačních technologií se projevují v budování globálního hospodářství, jehož hlavním motorem je komprimace času a prostoru. O zisku a ztrátě rozhoduje čas, ovšem nejde o hodiny, ale o sekundy (Borscheid 2007: 400, Eriksen 2005: 68). Rovněž časový standard práce prochází proměnou, neboť se začala prosazovat pružná pracovní doba, přičemž je tak organizován i čas soukromí (Borscheid 2007: 409).

Akcelerátorem, který výrazně změnil lidské vnímání rychlosti, se ve 20. stol. stal počítač (Borscheid 2007: 392–393). Největší a nezávažnější rychlostní skok však souvisí s rozvojem internetu, neboť informační technologie do značné míry odstraňují časoprostorové překážky. Elektronická pošta umožňuje rychlou a úspornou komunikaci, ovšem na druhé straně má rychlost vliv i na styl dopisů a větnou skladbu (Eriksen 2005: 63–64).

Ke zrychlení informovanosti přispěla televize, která umožnila lidem sledovat střídající se módní trendy a technické novinky (Borscheid 2007: 385–386). Každý

design výrobku má však jen čím dál tím víc kratší životnost, jelikož se po vypuštění jednoho výrobku na trh již hned začíná s novým modelem (Ibid.: 381).

V současné společnosti představují masmédiá zásadní akcelerátory života a jak říká Eriksen, jsme společností „řízené médii“. Charakteristickým stylem dnešní doby se stala uspěchanost, ztráta přesnosti a zhušťování informací. O zmenšující se prostor se ale přetlačuje stále více informací, proto se musí omezit prostor, který je každé z nich věnován (Eriksen 2005: 77–85). Člověk musí „napěchovat“ do stále menšího času více informací, ovšem za cenu redukce pozornosti. Je také důležité vyplňovat prostoje, to znamená např. poslech hudby ve výtahu nebo vyhledávání informací po čas jízdy (Ibid.: 64–72).

Tradiční časové orientátory jako východ a západ slunce nebo pracovní klid v neděli a o svátcích ztrácejí v pokračujícím procesu zrychlování na účinnosti. Směrodatné už nejsou ani časové rytmizátory jako je otevírací doba obchodů, vysílání televize nebo rádia, protože ty mohou být v provozu nonstop. Na přelomu tisíciletí je *„...svět přeplněn množstvím akceleratorů, které na jedné straně sice lidem usnadňují život, na druhé straně je však pohánějí k většímu spěchu a tempu života...“* (Borscheid 2007: 408–409).

Výsledkem zrychlování tedy není únik z časové tísně, ale pravý opak. Časové úspory totiž jen zdánlivě umožňují více času, ale zároveň množství informací sebou přináší další časový tlak. Volný čas se sice prodlužuje, ale při pohledu na velké možnosti konzumního života má člověk neustále pocit, aby něco nezmeškal. Pravou příčinou časového tlaku tak není nedostatek času, ale nadměrná nabídka jeho využití. Člověk se proto pokouší vyplnit svůj čas maximálním počtem činností, jejichž průběh se ovšem zákonitě zkracuje a výsledkem je množství krátkých zážitků (Borscheid 2007: 403–404).

Tendence zhušťovat čas tedy přešla z internetu a médií i do osobního života lidí. Člověk si žádá štěstí „tady a teď“ a samozřejmostí se již stalo souběžné vykonávání činností jako je telefonování při jízdě autem, poslech hudby při joggingu, četba novin při snídani atd. (Borscheid 2007: 404–406).

Eriksen charakterizuje tento stav jako závislost na uspěchanosti (Eriksen 2005: 86) a časový režim dnešní společnosti přirovnává ke kostičkám lega: *„...(r)ychlé vršení kostiček miniaturní velikosti se rozšiřuje do nejrůznějších podrobností. Je stále*

jednodušší kombinovat kostičky podle vlastního uvážení...(…)…Funguje to jako stavebnice lego, kde jednotlivé díly nemají mezi sebou žádnou souvislost – pouze na sebe pasují, ale lze je kupit do libovolných rozměrů...(…)…Výsledkem je kymácející se stavba, která potřebuje každý den trochu poopravit - a jednou od základů přestavět.“ (Ibid.: 120) Eriksen charakterizuje současnou epochu pojmem „instant“, což znamená prchavý, povrchní a intenzivní okamžik (Ibid.: 120) a definuje pro ni Eriksenův paradox: „…čas (je) rozčleněn, rozsekán do částíček, které jsou dostatečně malé...(…)…(až) nakonec (p)řestává existovat. Tzn. že přestává existovat čas jako trvání (jež předpokládá, že události nějakou dobu trvají), ale pokračuje už jenom jako okamžik, který je právě v té chvíli doháněn okamžikem dalším....“ (Eriksen 2005: 125).

Čas se stal zásadním principem systémů moderní epochy, přičemž pronikl do všech jejích sfér. Temporální řád dneška je přitom výsledkem dlouhého vývoje, který spočívá v základech rozvoje a pokroku moderní společnosti, jakož ale i v proměnách jejích hodnot a významů. To, jak je dnes čas specifikován, jak je ve vědomí lidí prožíván a jakých významů nabývá, je proto třeba považovat za důsledek či spíše řečeno za komplex efektů, zformovaných v průběhu tohoto vývoje. Čas tu však vždy vystupuje jako jistá substance, která je nezávislá na existenci společnosti, přitom však je pro její fungování nepostradatelná. V následující části ukážu, že tato entita nemohla být vytvořena vědomě pouze určitou společenskou strukturou. Tendence k prožívání času je totiž lidskou přirozenou schopností, přičemž však je „tato časovost“ formována zkušeností člověka s realitou. A právě interakce s vnějším prostorem, jeho podmínkami a děním, může tvarovat čas do nejrůznějších podob a významů.

3.2 Sociální čas jako entita

Lidé mluví o čase, jako by to byl izolovaný, ale paralelní princip lidské společnosti. Čas se jeví jako fyzický objekt, jako něco, co není blíže specifikováno, ale co existuje mimo lidské společenství, které ovšem silně ovlivňuje. Většinou je čas představován jako prostor nebo jako řeka, přičemž hodiny se jeví jako ztělesnění času. Svět lidí a svět času se ovšem implikují, neboť čas vznikl jako abstraktní měřítko na základě prožívání prostředí, to znamená zakoušení přírodních cyklů, jejich periodických změn a variací, růstů a poklesů. Lidé si tak na základě svých

zkušeností s následností s trváním událostí postupně vytvořili pojem „času“, stejně jako si na základě výpovědí „je zima“ utvořili substantivum zima (Elias 1988: 95, 113).

Podle N. Eliase by měl být čas vyjádřen ve slovesné formě. Jedná se totiž o „syntézu“ událostí a činností, které si člověk staví do vztahů (Elias 1988: 10–12). Čas se tak vyvinul jako prostředek společenské orientace, založené na schopnosti vnímat souběžně různé děje a synchronně je porovnávat. Nejdříve člověk porovnával přírodní pravidelně se objevující přírodní úkazy, postupem času se tato orientace přesunula i na interakci mezi lidmi. Zásadní podmínkou tohoto přechodu by měla být změna zajišťování obživy, přesněji produkce výživy vlastní prací (Ibid.: 42, 79).

Určování času se vyvíjelo po staletí a odpovídalo požadavkům společnosti, tedy hlavně potřebě koordinace či synchronizace činností lidí a souvztažnosti k přírodním dějům. Zajišťování těchto potřeb sílilo spolu s narůstající lidnatostí, diferencí a komplexitou společnosti, a proto byl vytvořen jakýsi rovnoměrně běžící časový rastr, zpředmětněný jako hodiny (Elias 1988: 20–25). Dokud byl čas určován pomocí přírodních symbolů, svět přírody a lidé byl vnímán jako spojení. Zavedením autonomních mechanických měřičů času došlo k vytvoření sociálního času a zároveň k jeho distinkci k času přírody (Ibid.: 92–93). Užívání rovnoměrných časových jednotek znamenalo zformování představy lineárního směru času, kde je každá částice jiná než předcházející a nadcházející, přičemž žádná se už nevrátí (Elias 1992: 95–96). Řazení těchto částic do lineární řady umožnilo lidem určovat různé trvání událostí, a tím i rozlišování rychlosti (Ibid.: 98).

Vnímání času spočívá ale také v tendenci přisuzovat mu vlastnosti prožívaných událostí, stavů nebo proměn a rovněž stanovovat pozice a posloupnosti jejich intervalů, tedy specifikovat „před a „potom“, „dříve a později“ apod. (Elias 1988: 44).

Podobně, ale z hlediska kognitivních teorií, konceptualizuje čas A. Gell. Podle něho je podstatou „trvání“ lidská schopnost vnímání vnějšího světa, jeho podmínek, stavů a procesů. Čas tak vzniká jako inferenční rámec, jehož vstupní data nejsou formována na základě odhadovaného trvání, ale na základě událostí vnějšího světa. Gell říká, že *„...celý svět jsou v podstatě jedny velké hodiny, které lidé mohou číst různě...“* (Gell 1992: 95). Mezi trváním percepčním a trváním vnějšího prostředí je totiž velká variabilita, daná schopnostmi a postoji člověka (Ibid.: 95–96).

Charakteristiky času tedy vznikají na základě vztahu člověka k reálně existujícím podmínkám a stavům. Čas je ale pouze měřítkem těchto věcí a jeho hodnota a význam jsou určeny konkrétní aktivitou. Protože lidé přistupují k abstraktním entitám na základě konkrétních, smyslově vnímatelných, formují si metaforické projekce, takže čas může být půjčen nebo kupován, je dlouhý nebo krátký, je ho nedostatek nebo přebytek apod. (Gell 1992: 212–213).

Gell vytváří vlastní „temporálně-perceptuální cyklus“, který může být konceptualizován jako trojúhelníkový vztah mezi percepcí, pamětí a očekáváním. Je to kontinuální cyklus, ve kterém kognitivní systém člověka neustále vytváří představy na základě „...porovnávání perceptovaných vstupních dat a jejich lokací podle koordinát na internalizované mapě světa...“ (Ibid.: 234).² Události a věci jsou obsaženy v temporální mapě, která je subjektivní a je vytvářena na základě uložených informací. Opakem je temporální teritorium, které je unikátní a stálé, založené na kauzálních zákonitostech reálně existujícího světa. Lidský čas pak vzniká jako následek rozdílnosti mezi kognitivním procesem vnímání a reálným prostředím. Interní modely lidské percepce jsou proto variabilní a proměnlivé, neboť vycházejí z nedokonalosti znalostí o kauzálních pravidlech vnějšího prostředí (Ibid.: 238–240).

Na základě tohoto procesu je pak podle Gella konceptualizována minulost, přítomnost a budoucnost. Neustálá modifikace uložených perceptovaných dat je rovněž příčinou dynamického toku času (Gell 1992: 234–236). Čas je tedy v podstatě prvkem perceptuálního procesu. Gell říká, že jsme sice zakotveni v tomto reálném světě, ale „...naše interní reprezentace jsou založené na subjektivních přístupech jako je přesvědčení, tvrzení, víra, nedůvěra atd....“ (Ibid.: 240).

Rovněž M. Radovan konceptualizuje čas jako důsledek percepce okolního světa a kognitivního vybavení člověka. Čas podle něho neexistuje v objektivní realitě, jediné co existuje jsou „...fyzické objekty, které se vynořují, mění se a zanikají...“ (Radovan 2011: 34). Lidé si koordinují tyto procesy prostřednictvím metaforických výrazů, jež vyjadřují míru a intenzitu dějů. Události nepřinášejí proud času, ale jsou to tyto samotné události, které jsou proudem, neboť „být událost“ („...be event...“, Ibid.: 35) znamená „být v neustálém pohybu a proměnách“. Vnímání

² Gell pracuje s tzv. časovými rovinami A-série a B-série. A-série je procesuální/perceptuální/kognitivní čas a B-série skutečný ontologický čas, který je prvkem reálného světa (Gell 1992: 233).

prostředí je vždy subjektivní a závisí na jazyku, zkušenostech, cílech a záměrech či prostředcích pozorovatele, proto je také každé vnímání času relativní (Ibid.: 34–35).

Podle E. D. Ermarth by se měl čas pojmout jako „systém“ a mělo by se mluvit o funkci času, ne jako o univerzální konstantě nebo entitě. V rámci své analýzy literárních děl 19. a 20. stol. přehodnocuje obecně přijímaný model sociálního času podle fyzického času I. Newtona (viz. níže), ve kterém je čas univerzálním obecným jmenovatelem dějů (jejich schránkou). Konstatuje, že čas by měl být konstruován spíše podle Einsteinova relativního času, podle kterého by byl čas dimenzí dějů. Autorka mluví o diskurzivní podmínce, neboť čas je vždy kontextualizovaný v rámci určitého systému a jako takový má diskurzivní povahu (Ermarth 2010: 134–135).

J. Sokol vidí podstatu lidské časovosti v rytmech. „Rytmicita“ je základem přírody a člověk jakožto její součást má schopnost tyto rytmy prožívat a pořádat své pocity, jednání a myšlení do rytmického stylu. Součástí lidského života je proto jednak biologický rytmus organismu (biologické hodiny) a jednak čas vytvořený lidmi na základě „smyslu pro čas“. Lidé jsou rytmicky organizovaní, což jim umožnilo mít paměť, očekávat budoucnost a schopnost oba tyto aspekty syntetizovat (Sokol 2004: 282–283).

Podle Sokola má tedy sociálně vytvořený čas základ v rytmicitě lidského organismu a rytmicitě přírodních dějů. Vzniká jako polarita vnějšího a vnitřního času, času lidské zkušenosti. V rámci vnitřní zkušenosti je to polarita trvání a plynutí, současnosti a následnosti. Dále Sokol říká, že „...rytmus člení, artikuluje plynutí času. Tělesní rytmy tvoří jakési pozadí naší vědomé existence...“ (Sokol 2004: 286). Právě pravidelné střídání důrazu a odlehčení, napětí a uvolnění v biologických rytmech vytváří představu proudu vědomí (Ibid.: 281–282).

Možno tedy shrnout, že čas je abstraktní princip, paralelní s existencí společenství, respektive jejího systému. Čas byl vytvořen lidmi, a to na základě vnímání a prožívání reálného světa, ať už proměn přírodního prostředí, rytmicity lidského organismu či organizace sociálního prostředí. Čas je v podstatě kontinuální zkušenost člověka s prostředím, přičemž ale interpretace této zkušenosti je primárně subjektivní záležitostí. Hodnota a význam času je proto variabilní, přičemž díky metaforické povaze lidské mysli se tato variabilita projeví existencí různých forem času. Lidé vnímají čas jako izolovanou neutrální entitu, nezávislou na jejich existenci. Naopak ale čas vzniká až ze samotných událostí a dějů a jako takový má určitou

funkci a význam, či jak bylo řečeno výše je dimenzí událostí. Podle jazykových výrazů má však čas i více podob, vlastností a funkcí, takže jakoby existovalo i více časů. Předmětem následující kapitoly tedy budou různé aspekty sociálního času, odrážející společenský systém, jenž si svůj temporální řád utváří. Variabilitu funkcí sociálního času a jeho principy, implikované do lidského vědomí, si pak člověk zpracovává v jazyku pomocí rozmanitých slovních vyjádření, jejichž zdrojem je smyslově uchopitelná zkušenost reality.

3.3 Jeden čas versus pluralita časů

Čas je z kapitoly 3.1 patrné, čas se stal důležitým prostředkem směny a jeho kontrola je integrálním principem moderní společnosti. Čas byl reifikován do té míry, že má funkci měřítka, zdroje, komodity a kvantity (Adams 1990: 126). Tento temporální řád ale bylo nutné zakotvit do vědomí člověka jako jedince a odprostit ho od prožívání biologických a přírodních rytmů. Tak byl vytvořen sociální čas moderní společnosti, který je předmětem této kapitoly.

Moderní čas lze obecně definovat jako neutrální, homogenní a univerzální medium. Tyto atributy času jsou odvozeny z konceptualizace času v přírodních vědách, přesněji tedy z fyzického času Isaaca Newtona (Ermarth 2010: 134). Podle T. Fitzpatricka je ale newtonovský čas pouze jedna z třech dimenzí času, neboť *„...stárneme v absolutním nebo fyzickém času, žijeme skrze relativní čas nebo ztělesněný čas a jsme vztahový neboli sociální čas...“* (Fitzpatrick 2004: 200). Na základě této konceptualizace posuzuje základní kategorie sociální politiky v moderní společnosti. Poukazuje na význam času jako samotné entity, který determinuje prožívání času člověkem na význam času, který je determinován zkušeností člověka (Ibid.: 198).

„Absolutní“ nebo také „newtonovský čas“ je kvantitativní, dělitelný a měřitelný v základních jednotkách (1); je lineární a diachronický, nedimensionálně stoupající, přičemž všechny jednotky následují bezprostředně po sobě a jsou navzájem definovány pozicí „před“ a „po“ (2); je nevratný a nezávislý na objektech nebo na tom, co obsahuje a jako takový je nesubjektivní (3) (Fitzpatrick 2004: 199, srov. Adams 1991: 66). Všechny prvky, procesy a děje jsou „v tomto čase“

(„...in time...“, Adams 1990: 66), který tak představuje jakousi schránku nebo nádobu pro veškeré dění (Ibid.: 66).

„Relativní čas“ je kvalitativní, závislý na pozici pozorovatelů a jako takový není redukovatelný do kontinuálních částí (1); má neatomickou povahu, což znamená, že je rytmický a multiplicitní, prochází a vrací se zpět; je to v podstatě proud percepce, reflexe a paměti (2); je interaktivní a performativní, přičemž je tvarován objekty a subjekty, které se v něm pohybují (3) (Fitzpatrick 2004: 198–199).

„Vztahový čas“ nemá fixní význam, ale je časem neustálých konfliktů a střetů mezi různými významy (1); nemá také žádnou vnější podobu, neboť vychází z vědomí samotné společnosti (2); je strukturální, protože konflikty vznikají skrze střety „...vlastníků moci, respektive těch, kdo kontrolují významy a distribuci času...a těch kdo jsou tuto moc nemají...“ (Fitzpatrick 2004: 200). Vztahový čas je tedy v podstatě interakcí absolutního času, kterým disponují mocenské struktury a sociálního času, daného vnímáním tohoto absolutního času jednotlivými aktéry (Ibid.: 200).

Atributy sociální politiky vyplývají právě z dimenze vztahového času. Pro zformování moderní společnosti bylo totiž nutné nastavit neměnný univerzální ekonomický zákon (produkce, směna a spotřeba), které povede k „...desocializaci prostoru a reifikaci kolektivního jednání...“ (Fitzpatrick 2004: 201). Bylo totiž třeba redukovat kontrolu lidí nad vlastní produkcí obživy a standardizovat a homogenizovat jejich různé životní cykly. A právě vztahový čas umožnil, aby se lidé stali jak závislí tak i nezávislí na tržním systému společnosti (Ibid.: 206). Newtonovský čas totiž komodifikoval sociální čas a oddělil ho od přírodního času, takže je tento externě reifikovaný sociální čas vnímán jako přirozený (Ibid.: 203–204). V intencích Fitzpatrickových termínů tedy lidé svým relativním časem prožívají a přijímají newtonovsky nastavený temporální princip společnosti.

Podobně konceptualizuje sociální čas i B. Adams. Podle ní je rovněž základem sociálního času interakce vnitřních prožitků lidí s určitým časovým řádem společenských institucí. Lidé jsou „...časově spoutané bytosti...“ (Adams 1990: 110), které kontrolují vlastní dodržování času, což je „čas transcendentní“. Zároveň je ale jejich vnímání času determinováno a kontrolováno společenským řádem, který

nastavil vlastní časový režim (Ibid.: 110–111).³ Jak může být patrné z kapitoly 3.1, v utváření sociálního času hrálo velkou roli zavedení hodin a kalendáře, které podle autorky zprostředkovávají spojení mezi kontrolovaným a transcendentním časem (Ibid.: 114–117).

Tyto prostředky totiž umožnily kvantifikaci času a jeho prožívání jako entity, kterou lze alokovat a kalkulovat (Ibid.: 104).⁴ Hodiny, časové plány a harmonogramy se postupně staly neodmyslitelnou součástí organizace moderní společnosti, neboť bylo nutné jak synchronizovat komplexy procesů společenské struktury, tak i samotného člověka: „...zakotvit ho do hodinové mřížky času...“ (Ibid.: 107). Jinými slovy implikovat do vědomí člověka přesnost a dochvilnost, neboť synchronizace je podmíněna přesností. Být všude „na čas“, se tak stalo implicitním předpokladem sociálního života. Tato „temporální jednota“ byla možná právě díky externímu času udávaného neměnným chodem hodin, proti kterému stojí přírodní čas s velkou temporální variabilitou. (Ibid.: 107).

Vytvořením sociálního času „newtonovských vlastností“ a jeho komodifikovatelností, začal čas evokovat představu „nádoby“, která může být prodána či směněna na trhu práce. Kontrolu nad tímto časem má mocenský aparát společnosti, který určuje cíle, plánování a rychlost procesů. Nutným předpokladem je však „souhlas společnosti“, že čas bude tímto způsobem kontrolován (Adams 1990: 107–109). Tento přístup lidí je založen na důvěře v materiální jistoty, které ekonomický řád moderní společnosti poskytuje (Ibid.: 107–109).

Práce a čas

Člověk si vytváří temporální zkušenost v rámci určitého dění nebo jednání, podle jejichž významu je formován prožitek času. Z toho se dá usuzovat, že, pokud

³ Lidé se musí každodenně přizpůsobovat např. otevíracím dobám obchodů, správních institucí, přepravním řádům atd. (Adams 1990: 111).

⁴ B. Adams říká, že tato časová organizovanost se velmi podobá organizovanosti přírody. V obou případech lze reflektovat prvky trvání, sekvence, synchronizace, periodicity a míry a obě prostředí chtějí dospět také k ideálu neměnnosti. Velká fluktuace sociálního prostředí, příznačná pro současný život, však způsobuje tendenci vnímat přítomnost jako neustálou hrozbu, nejistotu a napětí (Adams 1990: 106).

společnost funguje na základě určitého obecně sdíleného hospodářského systému, ovlivní to i formování jisté kolektivní časové zkušenosti. Taková základní činnost jako je zajišťování obživy a materiální existence, tedy může být elementárním faktorem v utváření časové zkušenosti.

Konceptualizací času na základě ekonomického fungování společnosti se zabýval W. Grossin. Podle historických způsobů produkce vymezuje stupně specifické temporální struktury. Společnost lovců a sběračů (1.) neurčovala přítomnost, ale ani minulost ani budoucnost. Jejich čas byl „bez trvání“, jejich realita byla atemporální (Grossin 1993: 160–161). Společnost zemědělců (2.) žila v ročních cyklech, z nichž každý byl tvořen více méně stejnými dílčími cykly sezónních zemědělských prací a denních domácích prací. Diverzita úkolů po čas roku zakládala heterogenitu času, neboť i když se přírodní cykly opakovaly, pokaždé znamenaly jiné podmínky pro hospodaření (Ibid.: 161–162). Pro společnost manufakturní výroby (3.) byla určujícím kritériem kvalita. Produkce probíhala kontinuálně po čas roku a rovněž tak „...lidé žijí rok od roku...“ (Ibid.: 162). Čas jako by byl zastaven, neplynul, přičemž mezi minulostí a přítomností nebyla nijaká větší spojitost. Čas byl kontrolován církví, která udávala roční rytmus svátků (Ibid.: 162–163). Ve společnosti obchodu (4.) došlo ke směně zboží za peníze. Ve výrobě se surový materiál zhodnocoval prací za mzdu, která určovala i výslednou hodnotu výrobku. Prosazovala se odložená platba s růstem úroků. To vše znamenalo směřování času do budoucnosti, nicméně „...čas zůstává stále v rukách Božích...“ (Ibid.: 163) a člověk nad neměl nemá moc (Grossin 1993: 163). Přestože tyto čtyři ekonomické systémy se odlišují temporálním režimem, jsou však celkově příznačné tím, že časová zkušenost vyplývá z produkce samotné.

Pro současnou moderní společnost však podle Grossina platí jiný vztah výroby a času. Základem je čas jako distanční entita, směřující od minulosti do budoucnosti. Taková forma času se na žádné předchozí společenské úrovni vyvinout nemohla, neboť vycházel ze zpracování zdrojů pomocí strojů a techniky. Čas výroby se valorizoval a práce byla redukována na časové jednotky, čímž byli dělníci odděleni od smyslu práce a vlastní kontroly času. Zakotvil se pojem „pracovní čas“, který je přerušovaný „časy na přestávky“ (Grossin 1993: 163–164).

Práce v industriální éře vyžadovala synchronizaci dělníků a precizní plnění úkolů podle časového harmonogramu. Této pracovní době musel člověk přizpůsobit i

své ostatní sociální nebo biologické potřeby. Životní styl lidí se stejně jako výroba homogenizoval, přičemž obecně narůstal „temporální tlak“ na veškeré společenské dění. Tento nový časový režim, který byl do všech sfér společnosti distribuován hodinami (Ibid.: 165).

V současné informační společnosti ovšem začal pracovní čas představovat jinou hodnotu než jen jednotku práce. Lidé jsou placeni za kvalitu práce a ne za čas strávený v práci. Utváří se tak nové kolektivní vědomí času, čas je flexibilní a více diverzifikovaný. V sociálním i pracovním životě je důležité „si umět“ organizovat čas a efektivně ho využívat. Čas dneška je chápán jako odlišný od času zítřka, protože investicí času dnes je možné zítřek ovlivnit. Tento čas ale už neodpovídá představě času jako neměnného proudu, ale naopak pluralitě variabilních časů (Grossin 1993: 171–174).

V ekonomickém systému moderní společnosti si člověk zajišťuje své materiální potřeby hlavně prací za mzdu, a proto se pracovní čas stal zásadní součástí lidského života. Jak již bylo naznačeno (viz. Grossin, s.163), tento čas byl vytvořen jako elementární prvek konceptu abstraktní práce (Hohn 1984: 146). Pokud dříve byla měřítkem času práce, je v moderní společnosti měřítkem práce čas, respektive jeho kontrola (Ibid.: 146).

Rozvoj průmyslové výroby znamenal „závod s časem“ a pro kalkulování a termínové plánování bylo nutné ustanovit abstraktní počitatelnou, ale přitom reálně existující jednotku (Hohn 1984: 150–151, uvozovky EŠ). Pracovní čas byl vytvořen v duchu newtonovského času jako abstraktní a kvantifikovatelný, ovšem nadto se stal ještě komoditou. Prožitek času byl tím ale „...dekontextualizován...“, což znamená, že se „(o)bsah práce oddělil od smyslu či významu, který dává své činnosti pracovník. Pro něho se tak stala práce pouze prostředkem pro získání mzdy.“ (Ibid.: 151)

V moderní společnosti už není čas práce vnímaný jako „žitý čas“, ale coby samostatná entita vedle „času vlastního“ (Hohn 1984: 157, uvozovky EŠ). Jako protipól pracovního času se zformoval „volný čas“, který představuje doménu odpočinku a prožívání tohoto času podle vlastních představ (Ingold 1995: 13). Hohn tvrdí, že měřitelný abstraktní čas je až vynálezem moderní společnosti (Hohn 1984: 146). Lidé předindustriální éry nemohli znát co to je „mít málo času“, „pracovní čas“ nebo „volný čas“, neboť čas pracovní i čas žitý se implikovaly (Ibid.: 46).

T. Ingold však argumentuje proti bezkontextuální náplni pracovního času. Podle něho je totiž každá činnost a tedy i práce „...*úkolově orientovaná*‘...“ (Ingold 1995: 7; zvýraznění v originále). Tento autor ve své studii specifikoval vnímání práce v preindustriálních a industriálních společnostech. U první jmenované skupiny se obecně předpokládá úkolový charakter práce,⁵ která jako činnost sama o sobě reflektuje sociální vzorce každodenního života lidí. Ingold souhlasí, že v průmyslové společnosti jsou domény práce a sociálního života výrazně oddělené, neboť pracovní činnost je redukována na komoditu, měřenou jednotkami času. Připouští rovněž, že člověk nemá ve výrobním procesu kontrolu na pracovní činnosti, neboť se musí podřídit příkazům co má vyrobit, kolik a za jak dlouho (Ibid.: 10). Tvrdí také že, jelikož práce produkuje zboží se směnnou hodnotou, je „...*efektivita hospodaření s časem úměrná následným ziskům*...“ (Ingold 1995: 13–14, srov. Adams 1995: 115).

Jinak je však i ve výrobní sféře patrný úkolově orientovaný přístup lidí. Obsluhování strojů totiž rovněž vyžaduje určité schopnosti a dovednosti, které jsou součástí identity člověka. Nelze tedy tvrdit, že pracovní čas je pouze „mrtvým časem“, s nímž není člověk v interakci (Ingold 1995: 19–20, uvozovky EŠ).⁶

Distinkce mezi úkolovou a placenou prací reflektuje podle Ingolda i dvě základní temporální perspektivy moderní společnosti: „...*dwelling*...“ a „...*comodity perspektivy*...“ (Ingold 1995: 16). První zmíněná perspektiva „dwelling“ symbolizuje domov („...*to be at home*‘...“, Ibid.: 16, zvýraznění v originále) a Ingold ji spojuje s úkolovou prací. Jedná se o doménu enviromentálního prostředí, nepřístupnou (tržním) vlivům veřejného života. „Comodity perspektivy“ epitemizuje frázi „čas jsou peníze“, neboť čas je nahlížen jako kvantifikovaný a kalkulovatelný zdroj, oddělený od soukromého času. Podle Ingolda tyto dvě perspektivy oscilují: konceptualizace

⁵ Úkolová práce si vyžaduje určité schopnosti a dovednosti, tedy člověk je v centru pracovní aktivity (1.); plnění úkolů je definované jejich předměty nebo účely, tedy bez nutnosti zohledňovat určité kodifikované pravidla k jejich plnění; tyto předměty vycházejí z interakce jedince a komunity s jejich prostředím (2.); vykonávání úkolů odpovídá identitě jedince, tedy přidělená činnost reflektuje také schopnosti a osobnost člověka (3.); úloha není plněna nikdy v izolaci, ale vždy v interakci s prostředím (a.) (Ingold 1995: 6).

⁶ Ingold konstatuje, že pracovní čas musí být posuzován ze dvou hledisek: ze strany vlastníka výrobního procesu, pro něhož je čas výrobním faktorem a ze strany dělníka, který může vnímat práci nejen jako zdroj peněz, ale i jako možnost sebeuplatnění a sebeidentifikace (Ingold 1995: 19–20).

volného času a hodinového času sice vychází z perspektivy komodit, ale člověk je prožívá v perspektivě dwelling, tady časem úkolově orientovaným (Ibid.: 15–16). Ingold v závěru konstatuje, že úkolová orientace je primární podmínkou bytí na světě (Ibid.: 26).

Modelem pro konceptualizaci časové zkušenosti na základě abstraktní práce byla studie *Time, Work-discipline and Industrial capitalism*, E. D. Thomsona (v roce 1967 – pozn. EŠ). Tento autor se zabýval změnou v prožívání času v Anglii 19. století a poukazoval na změny v pracovních návycích a tím související proměny časového vědomí. Tento stav dával do souvislosti s větší synchronizací práce a přesnějšími časovými schématy, tedy s tzv. pracovní disciplínou. Tyto nové zkušenosti s časem pak byly internalizovány i do sociálního života. Podle něho byl pro industriální éru příznačný odklon od preferování úkolové práce, typické pro preindustriální společnosti. Moderní společnost má oproti tomu tendenci k časové orientaci práce, pravidelně organizované a koordinované externí časovou disciplínou (Thomson in Glenie, Trift 1996: 275–276, srov. Ingold 1995: 6–7, 13–14).

Thomsonova koncepce však byla již přehodnocena. Podle P. Glenie a N. Trifta byla Thomsonova tvrzení ovlivněna atmosférou synchronizující se společnosti, které kulminovala zhruba v letech 1970 - 1950 (Glenie, Trift 1996: 278). Tito autoři diskutují argumenty vůči Thomsonovým tezím, které zohledňují diskurzy současných společenských oborů.

Upozorňují, že existují různé zdroje časovosti (1.) a tedy ne jen sféra práce a pracovního času. Formování moderního času ovlivnily historické instituce církve a obchodu. Rovněž s přesností se lidé učili pracovat daleko dříve, neboť vnímali udávání času zvony nebo slunečními hodinami (Glenie, Trift 1996: 282–285). Autoři také problematizují Thomsonovu tezi o pracovní disciplíně (2.). Podle nich se musí pracovní disciplína posuzovat na základě tří faktorů: standardizace, pravidelnosti a koordinace. Význam těchto jednotlivých složek se v různých dobách mění, takže v začátcích industriální společnosti byl pro „disciplinaci“ různých časových schémat nutný vysoký stupeň standardizace, pravidelnosti a koordinace. Dnes je naopak požadována pracovní flexibilita, takže je nutný vysoký stupeň koordinace a nízká úroveň standardizace a pravidelnosti (Ibid.: 285–288). Autoři rovněž tvrdí, že není možné jednoduše „...internalizovat do vědomí člověka externalizovanou disciplinovanost...“ (Ibid.: 288). Vnímání času je podle nich dovedností (3.), která

musí mít daleko širší historické základy. Pro utváření časového vědomí je totiž podstatná interakce mezi lidmi, což je i příčinou stratifikace časových zkušeností (Ibid.: 288–289). Autoři poukazují také na symbolický význam hodinového času (4.), který zdůrazňoval Thomson. Hodiny jsou sice stále považovány za nositele nebo prostředek času a časovosti (srov. Grossin, s.174), ale dnes mají velký význam i jiné „metrické časové systémy“ jako např. časové plány. Symbolika času se rovněž mohla utvářet i před industriálním věkem, a to např. v obchodě (Ibid.: 291–292).

Jeden čas versus pluralita časů

Podle O. Kleina model industriálního času prošel změnami, stále však zůstává platným v sociotemporální struktuře společnosti. Tento autor uvádí, že přelomovým obdobím v dominanci industriálního času bylo období od roku 1960, neboť koncepce industriálního času už nemůže odpovídat vývoji a procesům současné společnosti. Přesněji nevyhovuje požadavkům na urgentnost veškerých ekonomických i společenských procesů - rychlost se stala totiž podmínkou doby. To znamená rovněž větší flexibilitu, autonomie a zapojení člověka do pracovního procesu (Klein 2004: 248). Práce tak přestala být vnímána pouze jako prostředek k zajištění materiální existence a stala se nástrojem sebeuskutečnění jedince (Ibid.: 250).

Ve výrobní sféře je primárním cílem nabídnout výrobek, věc či službu „...*just in time*...“ (Klein 2004: 253), to znamená výrobou pružně reagovat na okamžitou poptávku. Rovněž v zaměstnání již není standardní strávit na jednom místě většinu produktivního života, ale pracovní místo se může měnit třeba s měsíční frekvencí. Kariérní postup už není zaručený dlouhodobou praxí u jednoho zaměstnavatele, nýbrž flexibilitou a schopností přizpůsobit se momentálním potřebám podniku nebo firmy. Klein také poukazuje na úkolové zaměření mnoha profesí, proto již není možné obecně redukovat práci pouze na placený čas (srov. Grossin 1996: 171–173, Ingold 1995: 15–16). Rovněž již neplatí striktní distinkce pracovního času a volného času, které se naopak začínají prolínat. Pro tuto dobu je příznačný nárůst nejistoty, způsobený narušením předcházející pravidelnosti a předvídatelnosti socioekonomických procesů. Autor tvrdí, že proto je dnes tak časté utěšovat nejistotu přítomnosti odvoláváním se na minulost nebo na budoucnost (Klein 2004: 253–255).

Tento vývoj vede fragmentarizaci časové struktury společnosti, neboť nic není pravidelné a stále, ale okamžité. Podle Kleina však žádná časová struktura nezmezí docela, ale „...*pouze ji překryje nová*...“ (Ibid.: 252), čili v podstatě obě existují

paralelně. Vedle industriálního času tak dnešní společnost žije ve „fragmentárním čase“ (Ibid.: 254).

Současné vnímání času je proto založené na kontradikcích – jednak narůstá tendence k integraci, ale zároveň i k autonomii. Pro dnešní společnost je stále platný „...*autonomně-integrační model*...“ (Klein 2004: 255), ve kterém má každá jednotka podle svých specifík přidělené místo, přičemž ale všechny jednotky musí mít autonomní čas. Všechny tyto samostatné jednotky jsou pak ve struktuře integrovány kolektivním časem (Ibid.: 255).

Klein ukazuje kooexistenci industriálního času a fragmentárního času na dvou koncepcích vztahů sociálního času a dopravy, přesněji dopravy vysokorychlostní. V jednom případě může být rychlost v dopravě vnímána jako možnost („...*speed is opportunity*...“; Klein 2004: 258) (1.). Tento vztah je založený na industriálním času, kdy je vysokorychlostní prostředek použit z důvodu šetření času; tento způsob cestování je považován za zlepšení podmínek podnikání, neboť čas na přepravu je vnímán jako nutný náklad. V druhém vztahu je rychlost nutností („...*speed is necessity*...“; Ibid.: 258) (2.). Základem je fragmentovaný čas a důvodem užívání vysokorychlostní přepravy je redukce času a prostoru na minimum. Cestování umožňuje zvládat neplánované cesty, aniž by čas na přepravu znamenal výrazné časové náklady (Ibid.: 257–259).

Shodně také H. Øian tvrdí, že i přes současnou „...*temporální diskontinuitu* či *časoprostorovou kompresi je linearita času stále zakotvená ...(...)...v utváření sebeidentity*...“ (člověka – pozn. EŠ, Øian 2004: 174, srov. Klein 2004, s.252). Individualita moderního člověka je totiž historicky konstruovaná konceptem občanství, placené práce a komodifikace času, přičemž je každý jedinec silně závislý na chronologických ukazatelích lineárního času, tedy hlavně hodinách a kalendářích. Preferování vlastní osobnosti implikuje také soustředění na své přání a cíle, což znamená orientování své existence do budoucnosti. Člověk chce „...*uniknout omezením přítomnosti. Nežijeme přítomností, ale projektujeme své já do budoucnosti a na základě toho i prožíváme přítomnost*...“ (Øian 2004: 175).

Autor vymezuje dvě zdánlivě protichůdné temporální koncepce *time out* a *drop out*, které souvisejí s konstrukcí identity a projekcí vlastní budoucnosti. Koncept „*time out*“ (uvozovky EŠ) reflektuje představu jakéhosi odskočení („...*jumping off*...“; Øian 2004: 175) od lineárního časového toku a navrácení do stejného místa později.

Tento přístup je založený na silné autonomii jedince, který vnímá přítomnost jako prostředek pro utváření své budoucnosti (Ibid.: 175). Člověk předpokládá, že si může z lineárního proudu času, který ho vede k budoucí kariéře, odskočit a pak může zase „...ve stejném místě naskočit, kde přestal...“ (Ibid.: 179).⁷

Model „drop out“ (uvozovky EŠ) naproti tomu představuje míjení časového toku, přičemž vztah mezi přítomností a budoucností je narušený či diskontinuální: „...co je uděláno teď, nemá vliv na budoucnost...(…)...na realizaci budoucích cílů...“ (Øian 2004: 179). Budoucnost se jeví jako nejistota, přičemž člověk postrádá silnější ambice pro vlastní směřování (Ibid.: 179).⁸

Podle Øian tedy prožívání času a jeho hodnota jsou determinovány vnímáním přítomných událostí a okolností, které se považují za potenciál pro budoucí existenci. Autor tvrdí, že současný model času by se měl proto konceptualizovat jako „...kumulativní proud časů směřující do budoucnosti...“, kde každý čas je dán začátkem a koncem a nový čas se objeví s další událostí (Øian 2004: 182).

Øian zdůrazňuje velký význam peněz v současné společnosti, neboť ty implikují univerzalitu a autonomii. Mezi penězi a chronometry je dialektický vztah, který dává budoucnosti význam jako nekonečného prostoru. Komodifikace času se projevuje jak doslovně, tedy že čas je zdrojem pro produkci a akumulaci, tak i metaforicky jako jeho úspora a investice času (stejně jako peníze – pozn. EŠ). Ve vztahu mezi penězi a časem je důležitá akumulace, kterou člověk považuje za spojení přítomnosti s budoucností. Každý proces jednání končí s dosažením cíle, načež však je čas přenesen k dalšímu cíli. Čas se tak pohybuje dál a přináší novou přítomnost, ve které se význam každého okamžiku řídí jeho hodnotou v budoucnosti (Øian 2004: 182).

⁷ Jsou to např. mladí lidé, kteří považují směřování k budoucí profesní kariéře za samozřejmé. Odskok od času znamená v této cestě přestávku, kdy jistou dobu nestudují, ale např. cestují. Tyto své zkušenosti považují za dodatečný přínos pro kariéru (Øian 2004: 175–179).

⁸ Tento model je podle autora příznačný pro lidi z nižších sociálních vrstev, kteří chápou placenou práci jako jedinou budoucí jistotu. Pokud člověk o práci přijde, ztrácí význam i jeho přítomnost coby motivace do budoucnosti. Současné „drop out“ je vnímáno jako ztráta času (Øian 2004: 179).

Pokud je tedy mezi přítomností a budoucími plány diskontinuita, není přítomný čas pociťován jako zdroj pro další existenci člověka. Tento čas není prožíván jako proud kumulujících se budoucích možností, ale je nehodnotný a neužitečný, protože nemá cíl. Tak vzniká pocit, že čas stojí nebo že se vleče (Øian 2004: 183).

Podle Øiana je čas jednak prostředkem akumulace kapitálu pro budoucnost a jednak časovou jednotkou, jež lze uspořít, efektivně investovat nebo naopak ztrácet (Øian 2004: 187). Stejně je tak možné představit si život jako rozpětí, které musí být smysluplně naplněno. Vše je chápáno jako zdroj a má potencionální význam pro budoucnost. Pokud člověk není schopný naplnit tuto vizi placenou prací nebo vzděláváním, je přítomné dění chápáno jako ztrátové. V závěru autor uvádí, že proto není možné představit si život pouze jako lineární běh (Ibid.: 189).

Čas tedy nelze posuzovat jen jako kvantifikovatelnou prázdnou veličinou, ale právě naopak jeho „sociální původ“ z něho činí hodnotově stratifikovaný model. To znamená, že čas každého činu nebo události je jinak vzácný. „*Slovy peněz, čas každého stojí jinak...*“ (Adams 1990: 113), či jinak řečeno, je možné mluvit o dobré nebo špatné kvalitě času; tyto charakteristiky však není možné vztahovat k měřenému času (Ibid.: 114). Pokud člověk vnímá, že má času dostatek, znamená to, že není smysluplně a hodnotně využít – marní ho a plýtvá jím (srov. Øian 2004, s. 183,189). Hodnota času se totiž vždy pojí s jeho užitím a stalo se jakousi společenskou normou, že by se s časem mělo smysluplně hospodařit. Hodnota času vzrůstá tím víc, čím se ho nedostává, a pokud je ho nadbytek, je vnímán jako bezcenný a ztrátový. Čas tak představuje prvek směny, kdy jeho hodnota fluktuje s jeho zásobou a poptávkou. Vedle toho je hodnota času svázána i se statusem, bohatstvím a autoritou. Čas odborníka je významnější než čas jeho klienta a čas poskytované služby je cennější než čas příjemce služby. V těchto případech je čas kupován, takže bohatí si mohou kupovat práci nebo služby ostatních a pracovníci úřadů mohou kontrolovat čas těch, kteří jsou jim podřízeni (Hohn 1984: 157).

Nyní je na místě shrnout tuto kapitolu. Mým záměrem zde bylo ukázat, že moderní čas je sociální konstrukt, který se postupně formoval podle potřeb socioekonomických režimů moderní společnosti. Konceptualizaci tohoto času zásadně ovlivnilo zavedení placené práce v industriální éře, respektive vykonávání abstraktní práce za abstraktní čas. Z tohoto konceptu práce se zformoval čas jako abstraktní komodita, který je počítatelný, má svou hodnotu, má samostatnou

existenci, tedy je oddělený od „žitého času“ lidí. Jako takový se měl tento čas, jak usuzoval např. Thomson, implikovat do sociálního života lidí. Jak však argumentují Glenie a Trift, nelze současné platné modely časovosti přičítat pouze industriálnímu času, neboť „...*existují různé zdroje časovosti...*“ (*člověka moderní i postmoderní doby* – pozn. EŠ) (Glenie, Trift 1996: 282). Konceptu času vytvořenou v industriální sféře je sice třeba považovat za převládající faktor časové zkušenosti, silně ukotvený ve vědomí lidí dnešní doby, nicméně je ale jen „jeden z možných“ modelů. Jak konstatovali Eriksen nebo Klein, existuje dnešní – postmoderní společnost ve fragmentárním času, Grossin mluvil přímo o pluralitě časů nebo podle Øiana může zažívat člověk „time out“ nebo „drop out“. Společným atributem těchto názorů je předpoklad změny, který by odpovídal fázi rychlostní, kdy se čas dělí a diverzifikuje na stále menší části. Dříve, tedy ve fázi zrychlovací, lidé jakoby lidé žili v rovnoměrně plynoucím časovém řádu, který v základu přijímali prostřednictvím práce.

Jak ale lidé skutečně vnímají a prožívají realitu, se odráží v jejich komunikaci. Sémantické obsahy a tvary slov nebo slovních spojení užívá člověk spontánně, takže mohou vypovídat mnohé o jeho hodnocení, názorech a přístupech. V následující kapitole proto představím roviny pojmu „čas“ v jazyce a dále jeho konceptualizace prostřednictvím metaforických bází.

4 Čas v jazyce

Jazyk je tím nejdůležitějším prostředkem nejen lidské komunikace, ale i lidského rozumění skutečnosti a zkušenosti se světem. Na základě jazyka můžeme zjistit, jak „...*dané společenství konceptualizuje svět, jak ho prožívá, hodnotí, v jakých souřadnicích mu rozumí, jaké jsou základy jeho kultury. V jazyce je obsažena interpretace skutečnosti, ale není to její zrcadlový obraz. Jedná se o souhrn nebo spíše strukturu soudů o světě, které jsou vlastní lidskému společenství...*“ (Vaňková 2007: 58). Slovní spojení svou skladbou, tvary a sémantickými obsahy mohou vypovídat mnohé o okolnostech, hodnotách, postojích nebo daném společenském pozadí, které formují časovou zkušenost.

V první části této kapitoly uvedu sémantické kategorie, jakož i přehled tvarů slovních spojení času a jeho vnímání v řeči. Pojmotvorný jazykový aparát člověka je založen na metaforickém chápání světa a proto je účelem druhé podkapitoly jednak

stručně představit principy tvorby metafor a jednak uvést metaforické konceptualizace času, které uplatním dále i v mé práci.

4.1 Významy času

Pojem „čas“ má v jazyce dvě funkce: je „čas v řeči“, tedy gramatický čas a „řeč o čase“, to znamená významové kategorie času v jazyku. Gramatický čas je základem pro porozumění času vůbec, neboť vyjadřuje zpravidla vztah mluvčího k ději (případně časové vztahy mezi dvěma ději), který může být přítomný, minulý (a ukončený nebo neukončený) anebo budoucí. (Sokol 2004: 26).⁹

Řeč o čase odhaluje, co všechno se může časem rozumět a za jakých okolností, s čím ho člověk spojuje a od čeho odlišuje nebo co je o něm jako samozřejmé a obecně uznávané. J. Sokol uvádí pět významových oblastí, které definují, jak se čas chápe v řeči: čas jako změna, čas jako plynutí, čas jako trvání, čas jako míra. Jak zdůrazňuje, obraty a slovní fráze uvedené v těchto kategoriích je možné „...bez nesnází přeložit z jednoho evropského jazyka. Zkušenost času, jak o ní svědčí indoevropské jazyky, je téměř shodná...“ (Sokol 2004: 35).

Sémantický obsah „čas jako změna“ zřejmě představuje první lidskou zkušenost s časem, neboť vždy nejprve upoutá změna a pohyb. Mluví se tak o střídání „počasí“, nebo se jedná o pravidelnou změnu jako je odliv a příliv. Co netrvá, je jen „do času“, jiné věci se dělají „občas“, „čas od času“ atd. (Sokol 2004: 23).

Ve významové oblasti „čas jako plynutí“ vystupuje základní stránka času: nepřetržitost, spojitě uplývání, nenávratný a nezadržitelný běh. Je vnímán jako řeka nebo proud: *čas se vleče, utíká* apod. Čas se může *ztrácet, mařit a zabíjet*. Čas v tomto významu také *něco dělá, koná, přináší a odnáší, hojí rány* apod. Když je „něco na spadnutí“, říká se, že *je to už jen otázka času. Časem se věci ukazují, jak doopravdy jsou, a všechno chce nějaký čas. Čas je nejlepším lékem*, ale může mít i

⁹ Kategorie gramatického času zde nebude blíže rozebírána, jelikož se jedná spíše o pole lingvistiky a předmětem této práce je sociální čas.

„silné zuby“ a tak se říká *zub času*. Na závěr uvádí Sokol latinské úsloví „*čas vládne všem věcem a všechno požírá*“ (Sokol 2004: 23–24, zvýraznění EŠ).

„Čas jako trvání“ je příznačný tím, že je *dlouhý* nebo *krátký*, *člověk ho má* nebo *nemá* apod. Člověk si ho může nebo musí *udělat*, *ukrást*, *čas je drahý*, ale někdo *neví, co s časem*. O věci, která dosloužila, se říká: *odbyl si svůj čas*. Odtud je blízko k času jako výměře lidského života a k proměně člověka, neboť *časy se mění a my se měníme v nich*. Člověk očekává *lepší časy* nebo *horší časy*, nebo na ně tak vzpomíná, proto se v běžné řeči objevují různé časy: *zlaté*, *staré* aj. Doba je považovaná za něco jako osud, který je třeba brát tak, jak přichází (Sokol 2004: 24–25, zvýraznění EŠ).

Význam „čas jako míra“ vzniká tak, že se „...*trvání všelijak překrývají, předcházejí a následují, navazují na sebe*. Odtud vychází i představa jakéhosi rozšířeného, limitního trvání, které všechna možná trvání zahrnuje či obsahuje...“ (Sokol: 2004: 25). Tak se mluví o celku času nebo o tom, že všechny věci jsou v čase, zejména v protikladu k tomu, co je nečasové a věčné. Odtud se rozvinula představa času jako nekonečného. Sem patří různé časové soustavy, časové jednotky, kalendáře a časové epochy. Tyto jednotky se staly součástí každodenního života, a proto často přejímají význam času jako např. pojem „hodina“ (Sokol: 2004: 25, uvozovky EŠ).

Pokud se vyjadřuje v jazyce „čas k něčemu“, znamená to „teď nebo nikdy“. Něco *má ještě čas*, kdežto na něco jiného *je už nejvyšší čas*. Člověk má dočkat, *až přijde jeho čas*. Všechno má určenou chvíli: *je čas rození a čas umírání, čas sázet a čas trhat, čas bořit a čas budovat* atd. (Sokol 2004: 26, uvozovky EŠ).

Lexikálně je termín „čas“ synonymní s pojmy 1. doba, lhůta, termín; 2. poměry, okolnosti, život; 3. počasí, povětrnost, pohoda, povětrí; 4. interval, úsek, jednotka; 5. gramatická kategorie (Pala, Všianský 1994: 36). Podrobněji diferencuje lexém „čas“ Slovník spisovného jazyka, a to do deseti významů. Přehled těchto významových kategorií komplexně ukazuje jednak sémantickou rozmanitost a jednak tvarovou variabilitu frazémů. Proto zde nyní uvedu jednotlivá výkladová hesla podrobněji:

1. posloupnost všeho bytí a dění, doba: *čas vše mění; časy běží, všecko s sebou mění; trávit, mařit čas; mrhat čas, časem; čas utíká, ubíhá, letí, mívá, plyne;*

odolávat času; tu ránu zhojí jen čas (tj. dlouhá doba); *denní, noční čas; jarní, letní, podzimní, zimní časové období; v čase žní, míru; po čase prázdnin; vedli se za ruku jako v čase svého mládí; před časy začali tu dolovat; přijít jednou za čas* (tj. za dlouhou dobu, ne často); *celý čas se domů nepodíval* dlouho; *za našich časů co my pamatujeme, v našem mládí, za našeho působení* apod.; *odřekl se majetku pro všechny časy* (tj. navždy); *v krátkém čase se vrátil* (tj. brzy); *zříceninu zničil zub času* (tj. zchátrala dlouhým trváním); *vzdorovat zubu času* (tj. odolávat stárnutí); pořekadla – „čas je nejlepší lékař“; „čas jsou peníze“;

2. blíže neurčená, obvykle kratší část doby: *čas, nějaký čas se o tom mluvilo; podařilo se to na čas; před časem jsem ho viděl; za čas přišla zase; po čase se opět setkali; čas od času mě telefonicky zavolá* (tj. občas); *popřejte mi času; první čas se jakž takž snášeli* (tj. zpočátku); *poslední čas je nějak nesvůj; přijď pozítří v ty časy* (tj. v téže denní době); *jeden čas jsem se tím zabýval* (tj. nějakou dobu dříve, kdysi);

3. vhodná, přiměřená doba, doba, v níž se obvykle něco koná: *teď je čas oženit se; obrať, dokud je čas!; svého času o tom vyprávěl* (tj. jednou, kdysi, někdy); *všechno má svůj čas; teď není čas na hraní; to má ještě čas, dost času!* (tj. může být odloženo na pozdější dobu); *bylo na čase, aby...; porodila, když přišel její čas* (tj. naplnil se čas); *porodila před časem* (tj. před jistou dobou nebo předčasně); *když se naplnil jeho čas, zemřel* (tj. jak mu bylo souzeno); *děvče má čas na vdávání* (tj. měla by se už vdát); *všeho do času* (tj. nic netrvá věčně); *byla hezky v čase* (tj. v pokročilém těhotenství); pořekadla - „čas k dílu, „čas k jídlu“, „dočkej času jako husa klasů“; *dát si na čas* (tj. nespíchat); *dát někomu na čas* (tj. nespěchat na něho, nepohánět ho);

4. doba určená, vymezená k vykonání něčeho – nač: *lhůta, termín: promeškat čas na setí; dát si čas na rozmyšlenou; máš už čas (jít) do školy; už by bylo na čase udělat...; stěhovat se před časem, po čase* (tj. před termínem, po termínu); *mít, dát někomu na něco dvě hodiny času* (tj. lhůty); *pracovat, dělat přes čas; dělat něco mezi časem* (tj. přestávkách v pracovní době); *dohonit ztracený čas* (tj. vykonat práci v určené době zameškanou);

5. volná doba: *mít málokdy čas; nemá na mne čas; mít vždy dost času; teď na to není čas; nevím, kde bych nabral času ke studiu; udělej si čas;*

6. ráz, povaha, smýšlení doby; poměry, okolnosti, život (často v plurálu): *nový čas si vyžaduje jiné lidi; ustoupit novým časům; časy se mění; nastaly lepší časy; to budou zlaté časy; duch času; jít s duchem času* (tj. být pokrokový); *vídal lepší časy* (tj. míval se lépe); *koukal jako drahé časy* (tj. zamračeně);

7. počasí (často pěkné); povětrnost; pohoda (opakem nečas): *přišel vítr, čas se obrátil; to je psí čas; snášet čas i nečas; dalo se na časy* (tj. začalo pěkné počasí);

8. objektivní měření a určování posloupnosti dění vycházející z určitých údajů: *správný čas* (tj. přesné určení denní doby); *středoevropský čas*;

9. počet časových jednotek potřebných k určitému výkonu (zpravidla sportovnímu): *měřit čas; dosáhnout pěkného času; ztrátový, výrobní, úkolový čas*;

10. jazyková gramatická kategorie vyjadřující časové zařazení slovesného děje: *přítomný, minulý, budoucí čas; absolutní, relativní čas* (zkráceno – EŠ) (Havránek et al. 1960. [online]. [citováno 12. 4. 2012]. Dostupné z: <<http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php/>>, zvýraznění - EŠ).

Tyto významové kategorie a tvary se do velké míry podobají slovním spojení času, užívané v 1. pol. 19. stol. Dokládá to J. Jungmann ve svém Česko-německém slovníku, který zároveň kategorizuje významy času do „jakoby“ metaforických hesel. První je uvedeno jako *„tah po sobě nastupujících chvil. Čas bez ohledu na věci po sobě nastupující, (abstraktní)“* (dále viz. příloha 1, s. 261–262), které lze volně přeformulovat jako obecný čas, nebo čas jako entita, která je představovaná tokem nebo jednotlivých blíže neurčených chvil. Jsou zde např. uvedeny frazémy denních, ročních časů, obecné zacházení s časem - *čas mařit, tratit*, plynutí času - *čas ubíhá, letí*.

Druhým heslem je *„o částkách jednotlivých časů, s nimž jisté proměny spojeny jsou, zahrnuje ty věci, které v čase po sobě nastupují, sing i pl....“*, tedy má zřejmě na mysli měnící se období jako intervaly. Jedná se např. o spojení *na zlé časy si vzpomínat, darmo čekáme lepších časů, časy života - za času krále Poděbrada, za mého času* (dále viz. příloha 1, s. 262).

Heslo *„...o částkách času jednotlivých, pokud jisté proměny v něm obyčejné jsou, aneb pokud on k jistým proměnám nejpohodlnější jest, sing. i pl...“*, lze dnešní češtinou vyložit jako časové jednotky určitého času, v kterém probíhá už konkrétní

změna anebo dále čas, který je k něčemu nejpříhodnější. Tomu odpovídá i následně uvedený výklad „*Čas, jistá část času*“. Patří sem slovní spojení typu *všechny časy mají svůj čas; dlouhý čas na tom strávil; čas uložit* (tj. termín), *čas na rozmyšlenou; dozrálý čas, je veliký čas, abych šel* atd. (dále viz. příloha 1, s. 262).

Jednotky času, které jsou potřeba k určité proměně, uvádí pod heslem „...o částkách času, potřebných k proměně nějaké, sing. i pl...“ Zařazuje sem slovní spojení např. *čas prázdný* (tj. mít kdy), *dostí k tomu času i chvíle jest; nemám času; má čas, má na času* (tj. aby to udělal, nejvyšší čas) (dále viz. příloha 1, s. 263).

Další výkladová kategorie zní „o částce času, pokud trvání jeho příjemné je, sing. i pl. (chvíle)...“, které Jungmann ilustruje příklady *čas sobě ukrátiti, hrou čas krátiti*. (dále viz. příloha 1, s. 263).

A poslední heslo je definované jako „...něco se stává jistým časem...“, které značí průběh změny - *každého času, svého času* (tj. náležitého času), *času jednoho, některého, časem vše přijde*. Dále uvádí čas v předložkových vazbách jak např. *na čas, za čas, před časem, v čas, v pravý čas, po čase* atd. (dále viz. příloha 1, s. 263–264, zkráceno EŠ).¹⁰

Podle mého názoru je také na místě zdůraznit metaforičnost výkladových hesel J. Jungmanna. Podle mého názoru celkově evokují představu, že je jeden čas, který obsahuje „tah po sobě nastupujících chvíl“ nebo čas jako konkrétní „částka času“, které je určená k jisté proměně něčeho. Dále pokud srovnáme celý text Jungmanovi práce s významovými kategoriemi B. Havránka, je patrná významová a do velké míry i tvarová shoda frazémů.

Čas v běžné komunikaci je prožíván buď jako změna, plynutí, trvání nebo míra. Tyto subjektivní zkušenosti vychází z lexikálních významů pojmu „čas“, které se v jazyku zakotvily a komplexně představují sémantickou strukturu času. Lidé mluví o čase, když chtějí vystihnout určitou posloupnost v dění, průběh události nebo (krátké, dlouhé, určité i neurčité) trvání doby, vhodnou (pravou) dobu k něčemu, vymezenou dobu na něco, tedy lhůtu nebo termín, volnou dobu, tedy jestli má člověk čas nebo ne, ráz a povahu doby nebo určité okolnosti, dobu jako život, počasí, míru něčeho a určování posloupnosti dění a konečně časové jednotky. Konstrukce slovních spojení

¹⁰ Text v originálním znění viz. příloha 1.

v jazyce, která jsou nositeli těchto významů, spočívá v metaforických základech lidské mysli. V následující části tedy představím koncepci jazykových metafor času, jako prostředků k formulování základů jazykové zkušenosti s časem.

4.2 Konceptuální metafory času

Konceptualizace prožitků reality je v jazyce konstruována jako její jazykový obraz. Vždy se jedná o antropocentrický proces, vycházející z intersubjektivního vnímání fyzického těla, to znamená, že člověk je mírou všech věcí a významů. Jazyková konceptualizace světa obsahuje implicitní hodnocení, vycházející z lidských potřeb a zájmů, a je spíše založená na smyslovém a pragmatickém uvažování než na teoretickém přemítání. Obraz světa v jazyku je vývojově dynamický, kdy třebaže je v základu neměnný, ukazuje proměny společenských hodnot a změny ve vnímání a prožívání skutečnosti. Zároveň ale v něm koexistují vrstvy různých vývojových etap lidského poznávání. Každé společenství si však svět v jazyce modeluje jinak, neboť má odlišné hodnocení skutečnosti. Vedle mnohvrstevnatosti a proměnlivosti je jazykovému obrazu světa připisována i integrálnost a kontextuálnost, tedy splývání jazykových a nejazykových prvků či jazykových definic s vědeckou reflexí skutečnosti (Vaňková 2007: 52–56).

Jazykový obraz je založen na metaforickém chápání světa, a proto je cílem této kapitoly jednak stručně představit principy utváření metaforických bází a jednak uvést dvě ústřední metaforické báze pojmu „čas“, které budou v mé práci dále použity. Jedná se o metafory „čas jako cenný zdroj/hodnota/cenné zboží“ a „čas jako pohybující se předmět zepředu dozadu“, jimiž autoři Lakoff a Johnson ve své práci ilustrují základy metaforické tvorby.

Podle těchto autorů je většina společenské reality i část fyzického světa chápána metaforicky; rovněž i základ myšlení a vztah ke světu vůbec je metaforický. Jedná se o přirozenou a neuvědomovanou součást lidského světa, každodenního prožívání, myšlení, zkušenostních struktur a konceptualizace pojmotvorných procesů (Lakoff, Johnson 2002: 15). Metafora je prvotně záležitostí pojmovou a pojmotvornou, její vyjádření v modu jazyka je až sekundární. V rámci jedné pojmové

metafory se může vyskytovat množství různých jazykových realizací¹¹ (Vaňková 2007: 68) - což je i případ času.

Lakoff a Johnson rozlišují tři základní typy metafor - strukturní, orientační, ontologické a dále personifikaci a metonymii. „Strukturní metafory“ vznikají koherencí, tedy „...strukturac(i) jednoho pojmu druhým na základě důsledkových vztahů mezi nimi...“, přičemž jsou motivovány kulturně. Příkladem tohoto typu je metafora „čas jsou peníze“, kdy je abstraktní představa času prožívána metaforicky zkušeností s penězi. Čas je chápán jako cenné zboží, omezený zdroj, a tak může být (jako v případě peněz) utrácen, promrhán, investován, našetřen atd. Jak je patrné z předcházejících kapitol, představuje v moderní společnosti čas jak cenný zdroj jeden ze zásadních faktorů. Původem tohoto vztahu je spojitost času s prací, neboť práce vyžaduje čas, a proto jsou také lidé placeni podle hodin, týdnů a měsíců (Lakoff, Jonson 2002: 19–21). Paralelní bází pro metaforu „čas je zásoba“ je metafora „práce je zásoba“, neboť čas je stejně jako práce jistým druhem látky, která se dá docela dobře kvantifikovat; je možné ji připsat hodnotu na jednotku množství, slouží k účelnému cíli a postupně se spotřebovává¹² (Lakoff, Johnson 2002: 84, zvýraznění autorky).

„Orientační metafora“ organizuje vůči sobě navzájem celý systém pojmů. „Orientační“ jsou nazývány proto, že většinou mají spojitost s orientací v prostoru, takže oproti strukturním metaforám je tento typ motivován fyzicky. Základem je tělesnost, to znamená, že tělo funguje ve fyzickém prostředí určitým specifickým způsobem. Tento typ metafor se opírá základní dvojice pojmů: „nahore – dole“ (byl povýšen – byl sesazen), „uvnitř – vně“ (dostal se do špatné společnosti), „blízko – daleko“ (ve fyzice je jako doma) apod. (Lakoff, Jonson 2002: 30).

„Ontologické metafory“ vycházejí ze zkušeností s fyzikálními látkami a objekty, tedy s konkréty, jež člověk smyslově vnímá. Tento typ metafor představuje jeden ze způsobů, jak pohlížet na události, činy, děje, city nebo myšlenky jako na substance.

¹¹ Např. pojmová metafora pro řeč - vodní tok, se realizuje v mnoha vyjádřeních: „hovor se rozproudil, řeč plyne, mluvit plynule, byli ponořeni do hovoru“ aj. Jiné vyjádření o řeči, jež se vztahují k sémantické oblasti vody, souvisí např. s potopou, záplavou či řekou slov (Vaňková 2007: 68).

¹² Kvantifikace na základě času spolu s chápáním času jako něčeho, co slouží k určitému cíli, navozuje pojem volného času, který je souběžný s pojmem „pracovního času“. V západní kultuře se považuje nečinnost za účelný cíl a tento pojem má takový význam, že se utvořil obor na činnost ve volném čase. Volný čas se tak stal rovněž zásobou (Lakoff, Johnson 2002: 85).

Praktická zkušenost s hmotnými věcmi je totiž na tyto abstrakta aplikována (Lakoff, Johnson: 2002: 39). Mluví se tak o „křehké psychice“ nebo „napjaté zvědavosti“, o „tlaku odpovědnosti“ apod. (Vaňková 2007: 70). Takže s abstraktními pojmy se zachází, jako by šlo o materiálně existující předměty a podobně jako v případě orientační metafory, vyplývá i metafora ontologická ze zkušenosti s fyzickými těly, nikoli však z jejich orientace v prostoru, ale z chápání a prožívání těla jako fyzického objektu nebo jako nádoby (Ibid.: 70). Ontologické metafory mohou být využity i pro konceptualizaci strukturních metafor, jako je případ báze „čas je zásoba“, kdy ontologické (látkové) metafory umožňují vytvářet kvantifikace času, jejich měření, spotřebování a připisování hodnot. Umožňují také pohlížet na čas jako na věc, která může být spotřebovaná k různým účelům (Lakoff, Johnson 2002: 84). V rámci ontologických metafor mluví autoři i o „personifikaci“, což je princip konceptualizace fyzického objektu nebo události jako lidské bytosti. Pokrývá široké pásmo metafor, z nichž každá vybírá z řady lidských aspektů, čímž je dán smysl určitým jevům reality v lidských termínech¹³ (Ibid.: 47–48).

Druhou jazykovou metaforou, s kterou budu dále pracovat, je „*čas je pohybující se předmět zepředu dozadu*“. Lakoff a Johnson prostřednictvím této báze prezentují předozadní orientaci, kdy se předměty pohybují přední částí ve směru pohybu. Čas je tu strukturován budoucností, která se přibližuje k člověku „odpředu dozadu“¹⁴ (Lakoff, Johnson 2002: 55–57). Tuto metaforickou bázi autoři dále rozvádějí do dvou submetafor. V jedné se člověk pohybuje a čas stojí, což vyjadřuje metafora „*čas je stacionární a člověk se v něm pohybuje*“ a v druhé se pohybuje čas a člověk stojí, „*čas je pohybující se předmět ve směru k stojícímu člověku*.“

Na příkladu této metaforické báze Lakoff a Johnson poukazují na zdánlivou nekonzistenci obou submetafor: „*I když nejsou obě metafory konzistentní (tedy netvoří jediný jednolitý obraz), přesto do sebe zapadají díky tomu, že jsou subkategoriemi jedné a téže kategorie nadřazené, a proto mají společný i jeden nadřazený důsledek*.“ (Lakoff, Johnson 2002: 58–59)

Podobně tuto konceptualizaci času uvádí i Vaňková: „*...přítomnost se nachází v místě pozorovatel („ted’ je tady“), budoucnost je před ním, minulost je za ním...*“

¹³ Např. metafora „život je konající osoba“ - Život mě podvedl (Lakoff, Johnson: 2002: 47).

¹⁴ Např. přijde čas, kdy..., ten čas už dávno přešel, co..., přišel čas jednat (Lakoff, Johnson 2002: 55–57).

(časový úsek tak může být dlouhý nebo krátký). Čas je chápán jako objekt pohybující se k člověku, kdy „...čas přichází, očekávaná událost je buď ještě daleko, nebo už se blíží, případně je takřka za dveřmi/přede dveřmi...“ (Vaňková 2007:140). To, co nastává v přítomnosti a stává se minulostí, se člověku jeví v lineárním pohybu, jako cesta něčeho, co se pohybuje neodvratně v jednom směru a naše stanoviště rychle mívá (Ibid.: 141).¹⁵

Metafory „čas je pohybující se předmět zepředu dozadu“ a „čas jako zásoba“ vznikly na základě konceptuálních schémat „nádoba“ (uzavřený prostor, který má vnitřek, hranice a vnějšek) a „cesta“ (počátek, průběh cesty, cíl), ve kterých jsou uloženy klíčové zkušenosti při prožívání temporální reality. Obě metaforické báze jsou podle autorů zakotveny v tělesné zkušenosti, neboť implikují prostorové vztahy „nahoru/dolů“, „vepředu/vzadu“, které jsou dány vzpřímeným postojem člověka a gravitací, tedy přímou fyzickou zkušeností člověka. Metafora „čas kolem člověka mívá zepředu dozadu“ je korelací mezi předmětem pohybujícím se směrem k člověku a časem, kterého je potřeba, aby se k němu tento předmět dostal. Stejná korelace platí pro bázi „čas je nádoba/zásoba“, ve které je ohraničený prostor, jímž se napříč pohybuje předmět, v korelaci s časem, který tento předmět potřebuje k překonání vzdálenosti z jednoho konce na druhý (Lakoff, Johnson 2002: 76–77).

V této části jsem ukázala, že metafory času jsou jako abstrakta konceptualizovány na základě fyzických jevů, s nimiž má člověk tělesnou zkušenost. Z části předcházející je zase patrné, že existuje velká variabilita významů a tvarů času. Je zjevné, že existují kontradikce ve zkušenosti člověka s časem, neboť čas může být prožíván jako změna, plynutí, čas k něčemu atd. Tyto dilemata vystihuje J. Sokol třemi paradoxy.

„1. Je čas spíše jako řeka, jejíž plynutí člověk pozoruje z pevného břehu? Anebo je to naopak on sám, kdo se plaví na loďce času, a odtud pozoruje míjející - a přece stálé břehy?...(...)...2. V obou případech ale vždy proti sobě stojí vždycky cosi, co je pevné, a něco, co se pohybuje, plyne...(...)...3. Jaká je povaha tohoto setkávání a míjení čili přítomnosti? Je určováno spíše svojí polohou - anebo svým obsahem? Tím, že k němu dochází - anebo tím, oč se v něm právě jedná? Je spíš hodnotou jakési souřadnice určité události na pozadí nekonečné stupnice - anebo je spíš tím

¹⁵ Např. čas letí, mívá, běží, kráčí milovými kroky, uteklo to jako voda, mnoho vody od té doby uplynulo, odnesla to všechno voda (Ibid.: 141).

dramatickým okolím přítomného, mírou úsilí a výsledkem zápasu o to, co je, co bylo a co bude?“ (Sokol 2004: 36)

Tyto protiklady odrážejí i tvary slovních spojení času, a tím tedy i charakteristiky času jako entity. Mým záměrem nyní bude sestavit model času, který by umožnil kategorizovat frazémy do struktury metaforických bází. Tím bych chtěla zjistit, podle jakých pravidel člověk utváří různorodé podoby času a zda lze tuto konceptualizaci určitým způsobem schematizovat. Ve shodě s citovanými paradoxy J. Sokola se tedy nyní budu zabývat otázkami, zda se: 1. pohybuje čas kolem člověka, který nehybně stojí?; nebo je 2. čas statický prostor a člověk se v něm pohybuje?; 3. je čas určen polohou a je to prostor či je spíše hodnotou a je zdrojem?

5 Úvod do analýzy - sociální metaforu času

Níže uvedené analýze, předcházela kategorizace frazémů v programu MAXQDA, které byla provedena podle koncepce sociálních metafor R. R. Torreho a konceptuálních metafor Lakoffa a Johnsona. Jedná se o propojení sociální a jazykové dimenze totožných metaforických bází a podle mého názoru, je tak možné reflektovat variabilitu slovních spojení, vždy specifikovaných v sociálním kontextu. Jazykové metaforu totiž reflektují pouze základní pojmotvorný proces slovních spojení, ale nikoliv jejich rozmanitost.

Torre na základě analýzy výpovědí definoval tři metaforické báze času, vyplývající ze sociálních faktorů každodenní existence člověka. Ve své studii se inspiroval zde již uvedenou prací Lakoffa a Johnsona. Konstatuje, že metaforu času jsou sice primárně vyjádřeny ve způsobu řeči, ale je možné je aplikovat i na způsoby sociálního jednání. Proto také autor předpokládá, že způsob, ve kterém si člověk něco představuje a mluví o světě, je také způsob jeho formování světa (Torre 2007: 158).

Sociální metaforu času vymezil následovně: „čas jako zdroj pro akci“, „čas jako externí prostředí, na které se člověk musí adaptovat“, „čas jako horizont záměru jednání, v rámci kterého zkouší člověk konstruovat význam jejich jednání a identity“

Metaforu „čas je zdroj pro akci“ vyjadřuje hodnotu, která může být stejně ekonomická, morální i politická. Podle kontextu tak může čas znamenat něco, co

může být investováno (a), darováno druhým (b), přivlastněno pro sebe (c), nebo stráveno bez konkrétního účelu s druhými (d) (Torre 2004: 159–160).

Metafora „čas je externí prostředí, na které se člověk musí adaptovat“ ukazuje mnoho variant, které představují čas jako dynamické/statické (a), repetitivní /explozivní (c), organizované/chaotické prostředí (d). Člověk musí řešit problémy hierarchie časového zakotvení v prostoru a podle toho synchronizovat jednání (Ibid.: 159–160).

V rámci metafory „čas jako horizont záměru jednání“ se význam konstruuje na základě narativních propojení minulých a přítomných zkušeností s možnými očekáváními v budoucnosti (Ibid.: 159–160).

Pro kategorizaci však nebylo možné aplikovat Torreho koncepci zcela přesně. Frazémy totiž mají obecný význam a jejich použití v komunikaci může vycházet z více uvedených sociálních podnětů. Jinak řečeno, slovní spojení ve své základní podobě mohou přecházet napříč významy sociálních metafor. Jak bude z níže uvedeného přehledu slovních spojení patrné, přesto lze nalézt společné znaky sociálních kategorií a slovních frází. Např. v případě sociální metafory darování času je zřejmá jistá podobnost s frazémy typu „darovat čas“ nebo „obětovat čas“.

Základní schéma kategorizace frazémů spočívá pouze na prvních dvou metaforách: „čas jako zdroj“ a „čas jako prostor“. Ty totiž odpovídají i hlavním metaforickým konceptualizacím času Lakoffa a Johnsona: „čas jako zásoba“ a „čas je pohybující se předmět“ (podrobně viz. níže). V počáteční fázi tak byly frazémy tříděny podle obou těchto rovin.

Prvotní kategorizace frazémů však byla provedena podle koncepce *agens – patiens*, kterou používá rovněž Torre. Jedná se o vztah člověka k času, kdy na pozici *agens* je člověk činitel děje, naopak v případě *patiens* je člověk ději (času) podřízený. Paralelně je možné toto vymezení aplikovat i v rámci třídění frazémů jako jazykových prvků.

Koncepce *agens – patiens* totiž v gramatice představuje základní větné členy subjekty (podměty). Je to označení pro osobu nebo věc, o níž se něco vypovídá. „*Agens*“ je subjekt v aktivní větě, je to činitel děje a nositel vlastností. Ve větě však může být subjekt potlačen, pak se jedná o pozici „*patiens*“, to znamená, dějem ovlivněný (Čermák 2007: 158). Toto rozlišení budu uplatňovat i já v níže uvedeném

textu. Tedy člověk bude v příslušně metaforické bázi vůči času označen jako agens nebo patiens.

Schematické znázornění principu kategorizace:

člověk: *agens (činitel děje)*
 ↓
 sociální metafora „čas jako zdroj pro jednání“
 ↓
 jazyková metafora „čas jako zásoba“

člověk *patient (participant na ději)*
 ↓
 sociální metafora „čas jako prostor“
 ↓
 jazyková metafora „čas jako statický prostor“ „čas jako dynamický prostor“
 ↓
 „čas je pohybující se předmět zepředu dozadu“
 „čas stojí a člověk s v něm pohybuje“ „člověk stojí a čas se pohybuje kolem něho“

Nyní bude ve dvou kapitolách následovat popis provedené kategorizace frazémů (v programu MAXQDA, viz. příloha 2, 3). Cílem bude definovat společné znaky frazémů v jednotlivých skupinách a následně pak vytvořit model jazykových charakteristik času. V rámci každé metaforické báze bude uveden nejdříve její stručný popis v intencích Torreho. Následovat již bude analýza vytvořených skupin frazémů, přičemž každá skupina bude uvedena charakterizací a ilustrativními příklady frazémů a jejich výpovědí, převzatých z kategorizovaného souboru. Skupina bude zakončena heslovitým přehledem nalezených typů slovních spojení, vymezených podle sledovaných období (19. stol. a 20./21. stol.) s odkazem na příklad v příloze 3 (viz. zde také část metodologie).

6 Čas jako zdroj pro jednání

V této metafoře je čas zdrojem („...time as ressource...“, Torre 2004: 161), který je třeba k jednání. Torre jmenuje tři body, které jsou pro tuto sociální metaforu

zásadní: jednání potřebuje čas (1.), člověk musí mít potřebný čas pro toto jednání (2.), aby člověk mohl mít čas, musí být tento čas k dosažení (3.). Pokud má tedy člověk čas k dispozici, může být tento čas spravován, řízen a nějak využit. Pokud čas k jednání vlastněn není, pak může být odněkud někam přesunut či získán z jiné časové zásoby. Rovněž může být čas darován, půjčen nebo sdílen (Ibid.: 161). Hodnota času je daná i typem agenta, který s danou časovou zásobou disponuje. Jinak totiž hodnotí čas mladí lidé, starší generace, jinak muži a jinak ženy, jinak zaměstnaný člověk a jinak ten, který o práci přišel (Ibid.: 162).¹⁶ Podle Torreho je v sociálních metaforách „čas jako zdroj“ předmětem čtyř významů: může být investován jako komodita, darován, přivlastňován nebo sdílen.

„Investovaný čas“ znamená čas jako komoditu. Agent vlastní určitou zásobu tohoto času, kterou využívá na jednání tak, aby mu přinesla ekonomický, politický, emocionální nebo kulturní zisk. S časem se přitom kalkuluje jako s cenným statkem, tedy co nejnižší náklady a nejvyšší zisk.

Běžně je čas spojován s penězi a finanční kalkulovatelností, což Torre definuje jako „ekonomickou hodnotou“. Tento vztah je zakotven i v běžné jazykové komunikaci na metaforické bázi „*čas jako zdroj je čas jako zboží*“ nebo specificky jako fráze „*čas jsou peníze*“. Torre připomíná, že vzácnost a nedostatek času má vazbu na kapitalismus, který redukoval čas komoditu s určitou hodnotou, podřízenou racionálnímu uvažování (Torre 2007: 161–162).¹⁷

Dále má čas „hodnotu morální“. Jedná se o morální imperativy, jako je zodpovědnost a ctnost, které jsou podřízené racionálnímu uvažování. Organizace času tedy probíhá ve vztahu s těmito morálními argumenty (Torre 2007: 163–164).¹⁸

Čas může představovat zdroj s „politickou hodnotou“, jehož organizace spočívá v racionalitě síly agenta. Čas je prostředkem pro vytváření vlastní autonomie

¹⁶ Nezaměstnaný považuje svou časovou zásobu za přítěž, neboť vnímá čas jako nadbytečný vzhledem k dřívějšímu pracovnímu nasazení (Ibid.: 162).

¹⁷ Torre uvádí výpověď mladé ženy, úspěšné v profesní kariéře. Ta mluví o velkém nedostatku času, protože není schopná stihnout vše, co chce (Ibid.: 162).

¹⁸ Tento případ se v Torreho výzkumu týkal žen a jejich negativnímu vnímání času pracovního, který musí trávit v zaměstnání na úkor času pro rodinu (Ibid.: 164).

a vědomí moci.¹⁹ Opačným případem je „politizaci času.“ To znamená, že v některých životních situacích lidé jednájí pod nátlakem vyšší síly. Čas je zdrojem pro podřízení a není ho možné organizovat podle vlastní vůle (Torre 2007: 162).²⁰

„Darování času“ znamená poskytovat čas jiným, aniž by agent sledoval vlastní zisk. Torre vymezuje tři důvody, pro které může být čas předáván druhým: čas se dává jako dárek nebo je nabízen z lásky či z morálních důvodů (1.); čas může být darován recipročně, přičemž racionalita darovaného času je na straně dárce - daruje, aniž by si byl jistý, že se mu to vrátí (2.); darovaný čas je mystickou obětí (3.), kde se agent zříká určitých životních hodnot a čas obětuje jiným prioritám (profesi, přátelům, zájmům) (Torre 2007: 165–166).

„Sdílený čas“ znamená čas pro vztahy a komunikaci s blízkými. Čas je zdrojem pro stmelení vztahů s ostatními a sdílení jejich přítomnosti. Jako antitezi lze označit „čas přivlastňovaný“. Jedná se o případ, kdy je čas zdrojem „pro sebe“. Člověk preferuje svou kariéru a své zájmy na úkor vztahů (Torre 2007: 168).

Základní předpoklad pro třídění frazémů je definován jako „jednání potřebuje čas“. Třídění slovních spojení v této metaforické bázi vychází primárně z pozice člověka = agenta, jehož úmysly, pohnutky a potřeby jsou ústřední pro organizaci času. Do této metaforické báze byly vybrány slovní spojení, podle kterých je čas považován za vzácný, měřitelný a kalkulovatelný zdroj. Racionální logikou poměrování „náklady/výnosy“ je čas investován tak, aby přinášel zisk či užitek při co nejmenších nákladech. Tato konceptualizace času odráží tržní princip, přičemž však může být cílem nejen ekonomický, ale i morální, politický, kulturní nebo emocionální zisk. Jinak řečeno agens investuje svou zásobu času tak, aby získal finanční prospěch, morální prestiž, sebehodnocení, svobodu, kulturní požitky a citové uspokojení. V každém případě je však s časem zacházeno jako s cenným prostředkem. Podobně když Torre mluví o darování času, i zde jsou frazémy, které vyjadřují obětování, darování, poskytnutí času, tedy explicitně nevypovídají o investování. Opačným případem jsou pak frazémy, které představují potřebu získat časový zdroj, který agens nemá k dispozici.

¹⁹ Torreho respondent uvádí, že pracovní čas pro něho znamená vědomí, že je soběstačný (Ibid.: 164).

²⁰ Jedná se o případy žen, které prožívají čas určený na domácí práce jako otroctví mužů (Ibid.: 162).

6.1 Hodnota časového zdroje

Slovní spojení v subkategorii vyjadřují různou hodnotu času. Z příkladů bude zřejmé, že hodnota času závisí na významu, jaké má pro agenta dané jednání. O vysoké hodnotě času vypovídají slovní vazby *drahý čas*: „...pro samé rady zmeškán drahý čas...“, podobně také *drahocenný čas* nebo *vzácný čas*. Člověk je nabádán, aby si času draze vážil: „...Kdo si času draze váží, o dobré se pilně snaží...“. Rovněž se diskutuje o *ceně času*, kterou je třeba „...vyznačit...a...náležitě (čas) využít...“ nebo je zařazena cena času mezi „...podněty nejmocnější...“. Příznačné pro hodnotu času je vyjádření *čas stojí peníze*: „...Přestaň žvanit! Můj čas stojí peníze...“ nebo podobně *čas jsou peníze*. Nevyužitý časová zdroj odráží frazém *prázdný čas*, který ale umožňuje jeho případně efektivní investování do určité činnosti: „...druzí, kteří budou o veřejnost zajímati se a té všechn prázdný čas, peníze ba i zdraví rádi v oběť přinesou...“.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

drahý čas (Diakorp/48), *drahocenný čas* (Diakorp/314), *vzácný čas* (Kramerius/71), *času si draze važ* (Diakorp/146), *záležet na času* (Diakorp/92), *času si hodně vážit* (Kramerius/50), *prázdný čas* (Kramerius/127), *cena času* (Kramerius//297),

(viz. příloha 3/ Čas jako zdroj/19-Hodnota časového zdroje);

ve 20./21. století:

drahocenný čas (Syn/151), *vzácný čas* (Syn/299), *čas stojí peníze* (Syn/317), *čas jsou peníze* (Syn/330),

(viz. příloha 3/Čas jako zdroj/20/21-Hodnota časového zdroje).

6.2 Množství časového zdroje

Čas jak zdroj může být vymezován podle jeho množství, které má agent k dispozici nebo které potřebuje na jednání. Velikost časové zásoby bývá stanovena neurčitě podle odhadu agenta. Časového zdroje tak může být *málo* nebo naopak *moc*, není ho *tolik*, kolik je třeba, je ho *trochu* či není k dispozici *žádný čas*. Rozsah časové zásoby může být kvantifikován jako např. slovní spojení *deset minut času* nebo vymezen jako část z určitého množství jako např. *část času*, *polovina času*, *většina času*, *všechn (svůj) čas*. Údaje o množství časového zdroje v podstatě

vymezují rámec daného jednání, který si člověk sám určuje nebo je tak přinucen okolnostmi.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

dosti času (Kramerius3/242), *mnoho času* (Diakorp/155), *více času* (Kramerius3/302), *větší míra času* (Kramerius3/326), *něco času* (zbývá) (Diakorp/141), (dbát o všecko) *stejným časem* (Diakorp/271), *méně času* (Diakorp/357), *málo času* (Kramerius3/336), (nevěnovat práci) *tolik času* (Kramerius3/348), *ostatní čas* (Diakorp/110),

(viz. příloha 3/Čas jako zdroj/19-Množství časového zdroje);

ve 20./21. století:

moc času (Tisk2011-12/33), *mnoho času* (Synpub2009/130), *dost času* (Syn/33), *co nejvíc času* (Syn/106), *hodně času* (Synpub2009/141), *spousta času* (Tisk2011-12/23), *značný čas* (Synpub2009/47), *víc času* (Syn/258), *dostatečný čas* (Synpub2009/139), *dostatek času* (Syn/46), *určitý čas* (Synpub2009/637), (neměl) *tolik času* (Syn/21), *něco času* (Syn/299), *kousek času* (Tisk2012/32), (zabere to) *nějaký čas* (Synpub2009/110), (nemá) *příliš času* (Synpub2009/798), *méně času* (Synpub2009/351), *málo času* (Syn/7), *příliš málo času* (Synpub2009/936), (nemám) *vůbec čas* (Synpub32009/429), (neměl jsem) *žádný čas* (Synpub2009/610), *všechn čas* (trávit) (Syn/1204), *většinu času* (věnovali) (Synpub2009/166), (věnovat) *část svého času* (Tisk2012/10), *deset minut času* (Syn/308), *kolik času* (je Vám ochotna dát)? (Synpub2009/108), (stát) *hrozně času* (Syn/93), (netrávit na cestách) *polovinu svého času* (Tisk2011-12/77),

(viz. příloha 3/Čas jako zdroj/20/21-Množství časového zdroje).

6.3 Náklad časového zdroje

Každé jednání představuje pro agenta určitou spotřebu časového zdroje, tedy časový náklad. Následující slovní fráze odrážejí zvažování agenta a jeho časových nákladů na konkrétní činnosti. Spotřeba časového zdroje na jednání tak může *vyžadovat čas*: „...ježto mnoho času k sepsání vyžadují...“, podobně *absorbovat čas/zabírat čas/vzít čas*. Aby mohl agent jednat, *potřebuje čas* nebo jeho určité množství: „...plodný spisovatel málo času k sepsání básně potřebuje...“. Může se rovněž pokusit *odhadnout čas*: „...snažil jsem se čas odhadnout, ale spletl jsem o

dva dny...“. Jednání může být hodnoceno jako *náročné na čas*: „...je to náročné na práci a na čas...“ nebo *stojí hrozně moc času*: „...tyhle věci Vás musí stát hrozně moc času, že tady nejste nikdy na první hodinu...“.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

(jednání) *vyžaduje mnoho času* (Diakorp/368), *absorbuje mnoho času* (Kramerius 2/65), *potřebuje málo času* (Kramerius 3/261), (činnost) *by vzala čas* (Diakorp/148), *příliš času zajala* (Kramerius 3/305), *nezabírá skoro žádného času* (Kramerius 3/338), (na jednání je) *vyměřený čas* (Kramerius 3/168), (je) *potřeba půl krát tolik času* (Kramerius 3/299),

(viz. příloha 3/Čas jako zdroj/19-Náklad časového zdroje);

ve 20./21. století:

pro (na jednání) *se potřebuje víc času* (Syn/258), *se potřebuje určitý čas* (Synpub2009/254), *se potřebuje málo času* (Synpub2009/351), *postačí trochu času* (Synpub2009/733), *vynaložit trocha času* (Syn/135), (na jednání se může) *dohodnout čas* (Synpub2009/754), (pro jednání se snaží) *odhadnout čas* (Synpub2009/681), (jednání) *zabere nějaký čas* (Synpub2009/110), *zabere hodně času* (Synpub2009/712), *zabere většinu času* (Syn/252), *zabere strašnou spoustu času* (Syn/264), *sebere víc času* (Tisk2012/8), *chce nějaký čas* (Synpub2009/7), *vyžaduje čas* (Synpub2009/145), (je) *náročné na čas* (Synpub2009/408), *stojí hrozně moc času* (Syn/93),

(viz. příloha 3/Čas jako zdroj/20/21-Náklad časového zdroje).

6.4 Zásoba časového zdroje

Tato kategorie uvádí slovní fráze, které udávají velikost časové zásoby na určité jednání nebo v průběhu jednání. Specifickým frazémem je spojení *mít čas* s udáním množství časového zdroje: „...byl to bystrý člověk a měl *spoustu času*...“, přičemž zásoba času může být různá jak např. *mít dost času/mít chvilku času/mít tu a tam čas/mít málo času*. Frazologický slovník definuje slovní vazbu *mít dost času* (na něco) tak, že člověk nebo záležitost má dost času z hlediska předpokládané doby činnosti, provedení, uskutečnění, dokončení apod.; jinak také řečeno „nemuset spěchat na něco“, „něco není nutné“ (Čermák, Hronek 1994: 102). Frazém *mít* (na všechno) *vždycky dost času* pak charakterizuje člověka, který má dost času vůči

svým úkolům, povinnostem, závazkům apod., tedy že se pořád něco oddaluje (Ibid.: 102). Zásoba času může být také vymezena lhůtou: *mít týden času* nebo *mít čas jen do pondělí*.

Určitá činnost již měla být nebo mohla být provedena v minulosti, ale „...ještě *nebyl čas* dojít k nějakým závěrům“. Nebo naopak - zdroj času bude teprve k dispozici: „...*bude mít čas* až po páté hodině...“ nebo „...*pak snad bude čas*, abych se vrhla.

V jednání může *zbývat čas* či jeho množství: „...do konce pracovní doby *zbývá čas...*“ nebo naopak „...do voleb *příliš času nezbývá...*“. Slovní spojení *nemít času nazbyt* se užívá tehdy, když člověk nemá vzhledem k pevnému a blízkému termínu na něco mnoho času. Nesmí tedy dále váhat a musí spíchat (Čermák, Hronek 1994: 103).

Záporné případy znamenají, že určité jednání není možné nebo bude podle množství časového zdroje omezeno. O tomto stavu vypovídají spojení *nemít již mnoho času/nemít tolik času* (kolik je třeba)/*nemít čas* „...jen tak lelkovat...“ /*nemít zdaleka času* „...přemýšlet...“. Jednání také může „...být odsunuto *pro nedostatek času...*“.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

(agent) *má čas* (Kramerius3/166), *má více času* (Kramerius3/302), *má dosti času* (Kramerius3/267), *má méně času* (Diakorp/357), *skoro nemá času* (Diakorp/80), *nemá mnoho času* (Kramerius3/270), *má nedostatek času* (Kramerius3/337), *nemá času* (Kramerius/171), (na jednání) *zbývá málo času* (Diakorp/76), *zbývá něco času* (Diakorp/141), (k jednání) *času nezbývá* (Kramerius3/89), *kolik času zbývá* (na jednání)(Kramerius3/321), (pokud na jednání) *čas stačí* (Diakorp/318), (agentovi) *schází na čase* (Kramerius3/436), *dokud byl ještě čas* (na jednání) (Kramerius3/317), (k jednání) *je času dost* (Kramerius3/69), *bude času dost* (Diakorp/67), (agent na různé jednání) *dbá stejným časem* (Diakorp/271), (agent) *má čas nazbyt* (Kramerius3/215), *má ostatní čas* (Kramerius3/105),

(viz. příloha 3/Čas jako zdroj/19-Zásoba časového zdroje);

ve 20./21. století:

(agent k jednání) *má co nejvíce času* (Syn/106), *má spoustu času* (Syn/69), *má dost času* (Syn/33), *má dostatek času* (Syn/16), *má relativně dost času* (Syn/308), *má*

chvilku času (Syn/337), *má tu a tam čas* (Synpub2009/491), *má týden času* (Syn/112), *mít čas jen do pondělí* (Synpub2009/346), *bude mít čas až po páté hodině* (Syn/188), *nemá času nazbyt* (Syn/22), *má málo času* (Syn/7), *má méně času* (Synpub2009/341), *má velmi málo času* (Syn/251), *má příliš málo času* (Synpub2009/936), *nemá tolik času* (Synpub2009/897), *nemá moc času* (Syn/145), *nemá čas* (Syn/29), *nemá zdaleka čas* (Syn/330), *nemá vůbec čas* (Synpub2009/452), *nemá absolutně čas* (Synpub2009/836), (k jednání je) *nedostatek času* (Syn/77), (na jednání) *dosud nebyl čas* (Synpub2009/382), *pak snad bude čas* (Synpub2009/522), (v jednání) *zbývá spousta času* (Syn/43), *zbývá čas* (Syn/63), *zbude víc času* (Syn/249), *čas vybude* (Syn/90), *příliš času nezbyvá* (Synpub2009/507), *nezbyvá mnoho času* (Syn/199), *nezbyvá moc času* (Syn/259), *času povážlivě ubývá* (Synpub2009/919), *zbylo pramálo času*, (Synpub2009/534), (viz. příloha 3/Čas jako zdroj/20/21-Zásoba časového zdroje).

6.5 Efektivní hospodaření s časovým zdrojem

V této kategorii je čas předmětem hospodaření. Cílem je, aby byl čas smysluplně nebo efektivně investován a pokud možno byl dosažen požadovaný nebo případný zisk. Tento význam ilustrují frázemy *naložit s časem/vynaložit čas/vyplnit čas/využít čas/investovat čas/pracovat s časem*. Frazologický slovník vysvětluje spojení *naložit s časem* a podobné obraty jako disponování svěřenou dobou, využívání, zaplňování svého času, popř. zorganizování si svého času (na něco) nějakým způsobem (Čermák, Hronek 1994: 103). Výpovědi vždy implicitně nebo explicitně obsahují předpoklad efektivnosti hospodaření jako např. ve výpovědi „...dobře vynaložený čas pro člověka nejlepší kapitál jest...“. Význam efektivního hospodaření má i spojení *dělit čas/rozdělit čas*, tedy dělení časové zásoby mezi více činností: „...dělím svůj čas mezi obě laboratoře stejným dílem...“.

Slovní spojení *trávit čas* lze vysvětlit jako „...čas zmenšovat spotřebou...“. Tento význam byl původně používán ve smyslu „trávit jídlo“ a pak byl význam přenesen na spojení s pojmem čas, tedy trávit čas nějakou činností (Machek 1997: 650). Tedy agent má určité množství časového zdroje, které činností spotřebovává jako potravu: „...tráví většinu času v práci...“. Podobně i slovní vazba *strávit čas*: „...jen považ, co bychom samou chůzí času strávili...“. Časový zdroj se tráví nejen množstvím ale i způsobem, a to např. příjemně, úctyhodně, aktivně, nebo

smysluplně: „...umožňují dětem smysluplně trávit čas...“ nebo časový zdroj trávit s někým: „...chtěla všechen čas trávit s ním...“. Někdy je naopak nutné „...trávit čas starostmi...“ nebo „...na cestách...“. Někdy je situace, že agent má nadbytečnou časovou zásobu, pro kterou nemá smysluplné využití. Proto se tento čas snaží vyplnit nějakou příjemnou nebo co nejvíc užitečnou činností, tedy si *krátí čas*: „...krátí si čas procházkami...“.

Časový zdroj je drahým statkem, proto je třeba s ním hospodařit úsporně. Snížením časových nákladů je totiž možné čas použít na jiné činnosti, neboli „stihnout toho co nejvíc“. Příznačná je fráze *šetřit s časem*: „...dojde hlavně k ušetření času, jehož si obchodník i průmyslník daleko nad peníze váží...“. Úspora času je obsažena i ve frazému *přischránit čas*, kterou lze chápat tak, že čím dříve agent práci dokončí, tím více bude mít času pro jinou činnost: „... práce dříve začatá dříve se dodělá a ty pro jiné času sobě přischráníš...“.

S časovým zdrojem se má vždy tak hospodařit, aby agent na danou činnost *času nelitoval*: „...nebudete svého času litovat...“. Člověk nelituje času vzhledem k závažnému, hodnotnému cíli. To značí všestranně a obětavě něco dělat nebo něco podpořit, být pro něco všestranně obětavý (Čermák, Hronek 1994: 103).

Zjištěné frazémy

v 19. století:

čas dobře vynaložit (Diakorp/104), *veškerý čas prázdný* (užitečně) *vyplnit* (Kramerius3/153), (k jednání) *nelitovat času* (Kramerius3/159), *času horlivě použít* (Kramerius3/169), „...předúležitě...“ *uspoření času* (Kramerius2/58), „Synu“ *šetří čas* (Kramerius2/70), *co nejvíc časem šetřit* (Kramerius3/381), *ostatní čas byl dán* „...náboženským cvičením...“ (Diakorp/189), *mít čas rozdělený* (Kramerius3/140), „národ“ *netráví čas* „poslouchaje řečníkům“ (Kramerius3/67), (na jednání) *omezovat čas* (Krameroius3/117), (čas na jednání) *není časem promařeným* (Kramerius3/370), *krátit čas* (jednáním) (Diancorp/309), *neplytvat časem* (Diakorp/177),

(viz. příloha 3/Čas jako zdroj/19-Efektivní Hospodaření);

ve 20./21. století:

„...smysluplně...“ *vyplnit svůj čas* (Synpub2009/32), „...aktivní...“ *využití volného času* (Synpub2009/33), „...zajímavé...“ *využití volného času* (Synpub2009), *čas je bezesbytku využit* (Tisk2011-12/30), „...úctyhodné...“ *trávení volného času* (Tisk11/12/6), „...příjemně...“ *strávený čas* (Syn/292), *trávit čas* „...starostmi...“ (Syn/15), *strávit nějaký čas* „...spolu...“ (Synpub2009/850), *trávit víc času*

„...doma...“ (Syn/32), *trávit tolik času* „...vzájemnými pozdravy...“ (Syn/41), *trávit hodně času* (Tisk2011-12/59), *všechn čas trávit* „...s ním...“ (Synpub2009/318), *netrávit skoro polovinu času* „...na cestách...“ (Tisk2011-12/77), *dělit svůj čas* „...mezi obě laboratoře...“ (Syn/247), *rozdělit svůj čas* „...mezi hudbu a film...“ (Synpub2009/600), *investovat čas* „...do své krásy...“ (Synpub2009/338), *pracovat s časem* (Synpub2009/378), *využít čas* „...k zamyšlení...“ (Synpub2009/371), *sebrat čas* „...k rozhodnutí...“ (Synpub2009/159), *jde přece o čas* (Synpub2009/442), *nelitovat svého času* (Syn/263), „...význam...“ *úspory času* (Synpub2009/29), *ušetřit spoustu času* (Synpub2009/56), *ukracovat si čas* „...procházkami...“ (Syn/150), (viz. příloha 3/Čas jako zdroj/20/21-Efektivní hospodaření)

6.6 Deficitní investice časového zdroje

Tato podskupina představuje opačný stav, tedy když se s časovým zdrojem hospodaří špatně. Jednání agentovi nepřináší předpokládaný zisk nebo dokonce způsobí škodu. Typický je frazém *mařit čas*, který znamená promarnění zbytečnou nebo chybnou činností, čekáním nebo zdržením ze strany někoho v kontrastu k jiné důležitější činnosti (Čermák, Hronek 1994: 103): „...proto nemařím čas sekáním trávy a úklidem...“. Tvar *marný čas* je pak možná opsat jako daremný, zbytečný, bezcenný, planý čas (Machek 1996: 353). Stejný význam mají i spojení *ztratit/ztrácet čas/(pro)marnit/proměškat* potřebný čas (něčím, někde) (Čermák, Hronek 1994: 103): „...utrácí čas hledáním rohlíků o desetník levnější...“. Podobným spojením je i *ztráta času/škoda času*: „...Škola je stejně jenom ztráta času...“ nebo lze těmito frazémy vyjádřit proměškání času: „...Rybakův román...dvacet let...nepustili...Strašlivá ztráta času, podle mě...“.

Fráze *ubíjet/zabít/ubít/zabít čas* znamenají nemožnost časový zdroj smysluplně využít čas: „...měla návštěvu nebo ubíjela čas na hřišti...“. Znamená to, že člověk z lenosti, z nudy nebo např. při čekání tráví, marní nebo promarní čas improvizovanou (a obvykle méně hodnotnou) zábavou, činností; jinak řečeno zbytečně a hloupě, neekonomicky plýtvat, vyplýtvat čas (Čermák, Hronek 1994: 104). Podobně tedy i frázem *plývat časem*: „...on jenom plýtvá Tvým časem...“.

Zjištěné frazémy

v 19.století:

mnoho drahého času mařit (Diakorp/257), *mařit čas* (Diakorp/113), *mnoho času ztratit* (Diakorp/149), *marně ztratit času* (Diakorp/176), *zbytečně ztratit času* (Diakorp/66), *času ztratit* (Diakorp/127), *tratit marně drahý čas* (Kramerius2/2), *čas sobě krátit* (Diakorp/114), *zmeškat času* (Kramerius3/218), *zmeškat drahý čas* (Diakorp/48), *mrhání času* (Kramerius3/280), *plýtvání časem* (Krameroius3/371), *čas trávit „...v zahálce...“* (Diakorp/110),

(viz. příloha 3/Čas jako zdroj/19-Deficitní investice časového zdroje);

ve 20./21. století:

strašlivá ztráta času (Syn/204), „...škola...“ je *ztráta času* (Syn/74), *škoda času* (Synpub2009/43), *ztrácet čas* (Syn/42), *ztratit zbytečně mnoho času* (Syn/131), „...nekvalitně...“ *strávený čas* (Tisk2012/13), *promarnit čas* (Synpub2009/336), „...pocit...“ *promarněného času* (Tisk2012/27), *utrácet čas* (Tisk2012/30), *plýtvat časem* (Syn/248), *ubíjet čas „...na hřišti...“* (Synpub2009/374), *zabít čas „...nákupem...“* (Syn/331),

(viz. příloha 3/ Čas jako zdroj/20/21-Deficitní investice časového zdroje).

6.7 Darování časového zdroje

Čas není jen vzácným zdrojem, který je investován za účelem morálního, ekonomického či politického zisku. Agent jako vlastník časového zdroje může zdroj času poskytovat nebo darovat i jiným ze sympatií nebo morálních důvodů. Může být darován recipročně, neboť agent je k poskytnutí časového zdroje motivován vlastním záměrem. Příznačný pro tuto skupinu je tak frazém *věnovat čas*, který znamená darování času bez explicitního nároku na zisk nebo návratnost: „...Čas věnovala především zahradě, starala se také o housata a slepice...“. Jako odříkání lze chápat spojení *obětovat čas*: „...ještě jim zbývá obětovat mnoho času a peněz...“. Slovní obrat *dát čas/dopřát čas* lze chápat jako „nеспěchat na někoho“, kdy agent dává čas nerozhodnému nebo jinak zaměstnanému druhému s ohledem na jeho odpověď nebo vykonání něčeho (Červená et al. 1988: 198): „...Baránek chtěl Komňackého odvolat již dříve, ale rozhodl se mu dát čas na vylepšení výsledků mužstva...“. Podobně lze použít frázi *poskytnout čas*: „...poskytl jí čas, aby se vzpamatovala...“ nebo slovní vazbu *popřát čas*: „...Nechť popřeje čtoucímu dále času ku přečtení knihy, neboť lid jednak zdlouhavěji čte...“.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

popřát čas (čtoucímu) (Diakorp/356), *nechat* (potřebný) *čas* (Diakorp/245), *věnovati času* (Kramerius3/331), *dopřát času* (Kramerius2/62), *povolit* (více) *času* (Kramerius3/333), *čas v oběť přinést* (Krameris3/127),

(viz. příloha 3/Čas jako zdroj/19-Darování časového zdroje);

ve 20./21. století:

poskytnout čas (aby se vzpamatovala) (Syn/190), *věnovat čas* (Syn/299), *dávat čas* (někomu do zítřka) (Syn/305), *obětovat čas* (snaze) (Synpub2009/130), *ponechat* (dostatečný) *čas* (Synoub2009/139), *prodávat čas* (někomu) (Tisk2012/87), *dostat čas* (do prvního května) (Synpub2009/389), *nabídnout* (víc) *času* (Synpub2009/660), (viz. příloha 3/Čas jako zdroj/20/21-Darování časového zdroje).

6.8 Získání časového zdroje

Pokud agent časový zdroj na určité jednání nevlastní nebo nemá potřebné množství, snaží se ho někde získat nebo přivlastnit si ho či uchránit si část ze stávající zásoby. Pokud si tedy agent vymezí časový zdroj ve vlastní zásobě času nějakou část, kterou měl v úmyslu vydat, ilustruje to *udělat si čas*. Je to vyjádření situace, kdy je agent velmi zaměstnaný různými povinnostmi, nicméně přesto dokáže vše výkonně stihnout (Čermák, Hronek 1994: 104): „...raději si udělejte čas a prádlo předem namočte...“. Podobně lze vysvětlit i slovní vazbu *najít si čas*: „...Dvořák by nyní měl najít čas na to, aby se dal zdravotně do pořádku...“, nebo *urvat si čas*: „...neustále sledovat objednávky a možnost urvat si čas pro sebe je nulová...“. Význam slovního spojení *ukrádat (si) čas* explicitně vyjadřuje přivlastnění časové zásoby buď druhému agentovi, nebo na úkor jiné činnosti: „...jak dokáže potěšit rámeček s krásnou výšivkou tím více, když víte, že dotyčný dárce si na ni ukrádal čas...“.

Spojení *získat čas* znamená, že agent může určitým jednáním získat časový zdroj, který potřebuje: „...aby získal čas, sáhl Barley do kapsy saka...“ nebo naopak, pokud už agent něco nevykonává, získá časový zdroj na jemu příjemné aktivity: „...osvobozena od reprezentačních povinností, získala Drahomíra Pithartová čas i na vlastní aktivity...“.

Slovním spojením *vyžádat si čas* agent pro svoje jednání výslovně od někoho časový zdroj požaduje. Často se jedná o čas potřebný k rozvážení dalšího jednání: „...vyžádal si čas na rozmyšlenou a facit, že nabídnutí nepřijal...“. Stejně lze chápat i spojení *vzít si čas*: „...Předseda svazu nevyhloučil, že dá svůj post k dispozici, ale vzal si čas do 30. června...“.

Frází *potřebovat čas* agent přímo naznačuje nedostatek časového zdroje k danému jednání: „...Řekl jsem jí, že teď není ten správný moment a že potřebuju čas na rozmyšlení...“

Ovšem agent si časový zdroj dává i sám sobě, což reflektuje slovní spojení *dát/dávat si čas*: „...čekali, ale jako vždycky si dával s příchodem na čas...“. Agent si dává čas s ohledem na vlastní příchod, cestu nebo provedení či dokončení určitého úkolu, což ale druhý neočekává. Znamená to také „přijít nebo udělat něco mnohem později“, „opozďovat se“, „protahovat něco“ nebo „nepospíchat s něčím“ (Červená et al. 1988: 101).

Zjištěné frazémy

v 19. století:

uchvátit čas (Kramerius3/208), *nabýt (tím) času* (Kramerius3/222), *získat (mnoho) času* (Kramerius3/274), *vyžádat si čas* (na rozmyšlenou) (Diakorp/61), *naskytnout se čas* (Diakorp/319), *přichránit času* (z něčeho pro jiné) (Diakorp/144), *okrádat o čas* (Kramerius3/114), *ubírat čas* (Kramerius3/298),

(viz. příloha 3/Čas jako zdroj/19-Získání časového zdroje);

ve 20/21. století:

(kde na to) *vzít si čas* (Syn/12), *vzít si čas* (na rozmyšlenou), *najít si čas* (pro něho) (Syn/162), *získat čas* (Syn/227), *udělat si čas* (na děti) (Synpub2009/289), *získat (víc) času* (Tisk2011-12/63), *urvat (trochu) času* (Syn/8), *potřebovat* (nechat) *čas* (Syn/195), *ukrádat (jim) čas* (Synpub2009/158), *dát si na čas* (s odpovědí) (Syn/114), *dávat si čas* (na zkoušku) (Synpub2009/129), *nechat si čas* (na něho) (Synpub2009/457),

(viz. příloha 3/Čas jako zdroj/20/21-Získání časového zdroje).

Frazémy této metaforické báze, byly sdruženy podle společných příznaků do kategorií. Základním předpokladem byl čas jako zdroj pro jednání, s kterým je možné

efektivně hospodařit nebo naopak mít deficit v jeho investici. V jednání pak agens zvažuje, jaký náklad času bude muset investovat nebo vynaložit a rovněž, jakou má vůbec zásobu tohoto zdroje. Slovní spojení zde dále definují vzácnost času, tedy vypovídají o jeho vysoké hodnotě, a také dělitelnost nebo počitatelnost, takže odrážejí různé množství času. Vlastní časová zásoba nebo jen její část rovněž může být předána nebo darována jiným; jedná se o vydání časového zdroje, aniž by se explicitně očekával nějaký zisk z tohoto jednání (vnitřní pohnutky člověka však mohou být samozřejmě zjištěné). Potřeba časového zdroje, kterého se nedostává, je pak příznačný rys pro frazémy vypovídající o nedostatku času a způsobech jeho získání. Nyní bude představena druhá metaforická báze „čas jako prostor“, které sdružuje odlišný typ slovních spojení.

7 Čas jako prostor

Podstatou této metafory je vztah mezi vnějším prostředím a jednáním, neboť v prostředí je jednání zakotveno a také různými podmínkami determinováno. Oproti předešlé metafoře není čas něco, co člověk může mít, ale je to „...něco v prostředí, čemu se musí čelit...“ (Torre 2007: 169). Čas není vlastněný, ale je to externí médium, které umožňuje, udává podmínky nebo omezuje (Ibid.: 169).

Podle koncepce agens – patiens je člověk v pozici „pacienta“, tedy je ovlivněný dějem a koná podle podmínek nastavených časovým prostorem. Či jinak řečeno je patiens ovlivněný dějem tím způsobem, že se buď pohybuje v daném prostoru, nebo naopak se tento prostor pohybuje kolem něho.

Torre uvádí dva typy externího časového prostředí, které se vymezují jako polarity: prostředí statické x dynamické; prostředí opakovaní x explozivní, prudce narůstající. Mimo tento ústřední bod pak může být časové prostředí představováno jako chaos nebo zmatek, znamenající stres, problémy a úzkost. Anebo opačně může čas přinášet řád nebo pořádek, ve kterém je jednání hierarchizováno, strukturováno a synchronizováno (Torre 2007: 169).

Torreho metaforickou bázi „čas jako prostor“ lze stylizovat v intencích Lakoffa a Johnsona metaforou „čas kolem člověka míjí zepředu dozadu“. Tyto báze ale mají rovněž analogické submetafory:

1. submetafora „čas je stacionární a člověk se pohybuje směrem vpřed, do budoucnosti“, odpovídá sociální metafoře „čas je statický prostor“;
2. submetafora „čas je pohybující se předmět a pohybuje se směrem k člověku“, odpovídá sociální metafoře „čas je dynamický prostor“.

V této práci budu primárně užívat první dvě dílčí submetafory - „čas jako statický prostor“ a „čas jako dynamický prostor“, neboť na ty lze aplikovat konceptuální jazykové metafory „člověk stojí a čas se k němu pohybuje zepředu dozadu“ a „čas stojí a člověk se v něm pohybuje“. Druhá dvojice, repetitivní a explozivní prostor, bude do jisté míry modelem pro dílčí sémantické skupiny „čas jako cyklický prostor“ a „čas jako naplňující se prostor“. Skupina „čas jako repetitivní prostor“ soustředí frazémy odrážející rutinní standardizované prostředí, vytvořené institucionálně nebo cyklické prostředí přírody. Skupina frazémů „čas jako naplňující se prostor“ bude v hlavních attributech reflektovat Torreho explozivní časové prostředí, neboť čas v idiomech má rovněž obsah určitého naplnění či završení události, zlomu nebo bodu, od kterého se začne něco nového, další akce, změna prostředí, poměrů atd.

Hlavní kategorizace frazémů v této metaforické bázi reflektuje Torreho koncepci „čas jako statický prostor“ a „čas jako dynamický prostor“. Slovní spojení, které vyjadřují nehybný prostor, v němž se člověk (= patiens) ocitne, pohybuje se vpřed a jedná podle podmínek tohoto prostoru, jsou uvedeny v kategorii „čas je statický prostor“ (7.1). Frazémy, ve kterých se čas pohybuje směrem ke stojícímu pacientovi zepředu dozadu, patří do metaforické kategorie „čas je dynamický prostor“ (7.2).

Následující soubory frazémů ukazují, jak může patiens vnímat prostor, který ho ovlivňuje. U většiny frazémů je také běžné užití ve tvaru plurálu (např. zlý čas – zlé časy). v příkladech je však zpravidla uvedena jen jedna forma (tedy singulár nebo plurál). Vztah času a časů se stane předmětem poslední části této kapitoly, kde se obě morfologické tvary pokusím vsadit do metaforického konceptu.

7.1 Podoby statického prostoru času

Patiens mluví o prostoru jako o něčem, co je fixní a co ho obklopuje, nebo jak uvádí Torre, jako o „...*mřížce času*...“ Jedná se o „...*statický pól času*...“ (Torre 2007: 169, zvýraznění v originálu), který poskytuje patientovi rámec, jak se má chovat a jak jednat. Čas je prostor, kterým patiens prochází směrem vpřed k budoucnosti, ve kterém je a koná. Jednání a věci jsou tak umístěny „do času“ či „jsou“ nebo „se dějí v čase“, v čem je možné být nebo tím procházet. Život tak může být viděn jako řada událostí a fází (domov, svatba, rodina, práce). Jednání je pak umístěno do času, kterým člověk prochází, zatímco čas je stálý. Čas poskytuje rámec či prostor pro jednání (Ibid.: 169–170).

Příznakové soubory frazémů ukazují, jak může patiens vnímat prostorovou dimenzi času, která je neměnná, ale určitým způsobem zásadně determinuje jeho jednání. Tímto prostorem patiens prochází, pohybuje se vpřed a zpětně hodnotí, nebo charakterizuje nastavené podmínky a možnosti; či naopak předpokládá nebo odhaduje, k jakému časovému prostoru dojde „v budoucnosti“.

7.1.1 Kvalita časového prostoru

Prostor času je charakterizován na základě subjektivního hodnocení pacienta, jak posuzuje kvalitativní podmínky a stav určité časové dimenze v minulosti, nebo jaký prostor času očekává v budoucnosti. Podle nalezených frazémů lze kvalitativní charakteristiku času vymezit jako pozitivní, negativní a jinak hodnocenou. Pozitivní časový prostor může být označen za *zlatý/dobrý čas*: „...jak výborně se daří, jak jsou teď dobré časy...“. To znamená, že se souhrou okolností má člověk, země, obchod apod. dobře v určitém období, jinak také řečeno se „mít se bezstarostně“, „příjemně“, „být velmi úspěšný“, „velmi se rozvíjet a prosperovat“ (Čermák, Hronek 1994: 104). Frazém *staré zlaté časy* používají pamětníci při vzpomínce na bývalá léta nebo v případě, kdy se minulá období ironizují. V podstatě se jedná o šťastnější a spokojenější období (Červená et al. 1988: 51): „...co tu bylo stesků, co tužeb po starých zlatých časech...“. Příznivé podmínky a události časového prostoru, kterým patiens prošel, prochází nebo je očekává či v ně doufá, mohou být dále označeny např. jako *lepší, krásný, blažený, ideální, spokojený čas (časy)* apod.

Opačným případem je záporně klasifikovaný časový prostor, který nastavuje nepříznivé okolnosti. Typický je pro tento stav slovní obrat *špatný/zlý čas*, který má špatnou souhrou okolností člověk, země, podnik apod. Jinak řečeno také „mít se velmi špatně“ a „mít mnoho (zvl. materiálních) starostí, „mít mnoho problémů“, „neprosperovat“, „živořit“ (Čermák, Hronek 1994: 104): „...po celé hodiny nejraději proseděl s pány sousedy v družném hovoru o časech zlých...“. Podobně lze použít i např. frazém *temné časy/horší časy* atd. Strach, nejistota a obava z časového prostoru je vyjádřitelná slovními obraty *těžké časy*: „...nezapomene toho nikdy lid český, že pomocnou ruku v časech těžkých mu přispělo...“, nebo podobně *obtížné časy/krušné časy*.

Některé idiomy nelze klasifikovat čistě záporně nebo kladně, ale jejich kvalita může být relativní. Jsou to např. melancholicky stavy jako *smutný čas*: „...jak ujdou ty prázdniny, smutný dlouhý čas povel...“, nebo jako *bouřlivý čas*: „...V těch časech tak divoce zbouřených, kde bouře uvnitř i zevnitř burácí...“. Nebo se může prožívat prostor jako *posvátný čas/mimořádný čas/důležitý čas/zvláštní čas*: „...Vánoce byly vždy zvláštním časem...“.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

- pozitivní kvalita

zlaté staré časy (Kramerius3/856), *časy zlaté* (Kramerius3/32), *dobry čas* (Diakorp/198), *dobré časy* (Diakorp/97), *krásné časy* (Kramerius2/30), *časy nejlepší* (Kramerius3/891), *lepší časy* (Diakorp/300), *časy veselé* (Kramerius3/818), *časy klidnější* (Kramerius3/741), *blahé časy* (Kramerius3/693), *časy blažené* (Kramerius2/28), *časy pohodlnější* (Kramerius3/123), *přítomný nadějíplný čas* (Diakorp/34), *nejmilejší čas* (Diakorp/5),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Kvalita časového prostoru/Pozitivní);

- negativní kvalita

zlé časy (Diakorp/99), *horší časy* (Kramerius3/696), *bohaprázdný rebelantský čas* (Diakorp/33), *těžké časy* (Kramerius3/440), *krušné časy* (Diakorp/96), *obtížné časy* (Kramerius3/681), *drsné časy* (Kramerius3/894), *trpké časy* (Kramerius3/749), *nepříznivé časy* (Kramerius3/831), *přeneblahé časy* (Kramerius3/824), *zkažené časy* (Kramerius3/870), *nebezpečné časy* (Kramerius3/854),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Kvalita časového prostoru/Negativní);

- relativní kvalita

smutný čas (Diakorp/17), *smutné časy* (Kramerius3/814), *pohnutý čas* (Kramerius3/508), *zvláštní časy* (Kramerius3/612), *divé časy* (Kramerius2/128), *bouřlivý čas* (Diakorp/31), *časy divoce zbouřené* (Kramerius2/115), *nepokojné časy* (Kramerius2/125), *mimořádné časy* (Kramerius3/112), *podivné časy* (Kramerius3/722), *důležité časy* (Kramerius3/776), *neosudnější časy* (Kramerius3/458), *vážné časy* (Kramerius3/830), *pomatené časy* (Kramerius3/838), *rozviklané časy* (Kramerius3/839),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Kvalita časového prostoru/Relativní);

ve 20./21. století:

- pozitivní kvalita

krásné časy (Synpub2009/802), *pěkný čas* (Synpub2009/44), *hezké časy* (Syn/229), *nejlepší časy* (Synpub2009/273), *dobrý čas* (Synpub2009/570), *dobré časy* (Syn/84), *lepší časy* (Synpub2009/102), *zlaté časy* (Syn/272), *veselejší časy* (Synpub2009/296), *ideální čas* (Synpub2009/739),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Kvalita časového prostoru/Pozitivní);

- negativní kvalita

temnější časy (Tisk2011-12/48), *zlé časy* (Tisk2011-12/84), *horší časy* (Synpub2009/258), *krušné časy* (Synpub2009/737), *těžké časy* (Tisk2012/99),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Kvalita časového prostoru/Pozitivní);

- relativní kvalita

zvláštní čas (Tisk2012-12/45), *snadné časy* (Syn/32), *posvátný čas* (Synpub2009/713),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Kvalita časového prostoru/Relativní);

7.1.2 Pozice časového prostoru

Časový prostor, ve kterém se *patiens* nachází, je jeho přítomností. Z této pozice vymezuje jiné časové prostory, kterými už prošel, což jsou už minulé časové prostory. Naopak *patiens* očekává a předpokládá, že k dalším časovým dimenzím přijde a bude jimi procházet, tyto prostory jsou jeho budoucností. Příléhavým slovním spojením je *minulý čas/minulé časy*: „...teď o časech minulých, náladách dávných sním...“. Časové prostory, které již *patiens* prošel nebo již „minuly“, vystihují dále slovní spojení *předešlé časy*: „...v hospodě se sejdou a přijde řeč na předešlé časy...“. Pozici časového prostoru v minulosti vyjadřuje frazém *staré časy*, což

znamená totéž co *před dávnými časy, v dávných dobách, za dávných dob*: „...s ním vrátí se starý čas...“. Druhým významem je vyjádření někdejších poměrů a zároveň lítosti nad tím, že toto období již minulo (Červená et al. 1988: 51). Časový prostor umístěný do minulosti dále vyjadřují slovní vazby *předhistorické časy/dávné časy* nebo *nejdávnější časy*: „...víme tedy o nejdávnějších časech toho andílka, čím více kupředu, tím se zprávy ztrácejí...“. Blízký je rovněž idiom *první čas/nejprvnější časy*: „...To byl původ tak nazvaného šwaského městského práva, které pouze v prvních časech pražským nazývalo se...“.

Pokud mluví *patiens* o časovém prostoru, ve kterém právě působí, charakterizuje to slovním spojením *přítomný čas*: „...mluví o přítomným nádejšíplném času...“, dále *nynější časy/zdejší časy/poslední čas*. Dobou současnou vyjadřuje i frazém *naše časy*, který vyjadřuje „...(dobu), ve které žijeme, v přítomnosti, v součinnosti.“ (Červená et al. 1988: 50): „...Od nejstarších dob až po naše časy, jeví se nám neustále pokračující stupnice...“. Synonymem je slovní spojení „za našich mladých let“. Významově podobné je slovní spojení „žhavá přítomnost“, „toho času“, „za mlada“ (Ibid.: 50). Ve stejném významu a způsobu použity frazémy *můj/tvůj/jeho...čas (časy)*: „...nebo jako *tento čas*: „...úroda brambor byla dobrá, a tak i v tento čas nakoupíte za výhodné ceny...“. Přítomnou dimenzi času může taktéž *patiens* lokalizovat směrem blíže k minulosti jako *novější čas*: „...V názvu uvedeno v časech novějších v ústavu učitelském vyučování ručním pracem...“.

Časový prostor, ke kterému *patiens* teprve dospěje, bývá příznačně označen jako *budoucí čas*: „...řečnila a přitom uzavřela, že to i na časy budoucí a věčné drženo býti má...“. Časový prostor, ke kterému *patiens* teprve kráčí, ale je již vzhledem k jeho aktuální pozici blízko, může být označen idiomem *příští čas/následný čas/nedaleký čas (časy)*: „...v čase nedalekém budeme vítat na této půdě nějakého statečného junáka...“.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

- minulý časový prostor

minulý čas (Diakorp/7), *zašlé časy* (Kramerius2/137), *předešlé časy* (Diakorp/102), *starý čas* (Diakorp/191), *starší časy* (Kramerius3/768), *časy předhistorické* (Diakorp/403), *dávné časy* (Diakorp/299), *nejdávnější časy* (Kramerius2/117), *časy*

pradávné (Kramerius3/581), *nedávný čas* (Kramerius3/402), *pozdější čas* (Diakorp/291), *první čas* (Kramerius3/68),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Pozice časového prostoru/Minulý);

- přítomný čas

přítomný čas (Diakorp/34), *nynější časy* (Kramerius2/116), *zdejší časy* (Kramerius3/693), *naše časy* (Diakorp/298), *novější čas* (Diakorp/259), *nejnovější časy* (Kramerius3/525) *poslední čas* (Diakorp/261),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Pozice časového prostoru/Přítomný);

- budoucí časový prostor

budoucí čas (Kramerius3/675), *brzký čas* (Kramerius3/489), *příští čas* (Kramerius2/67), *nedaleký čas* (Kramerius2/576),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Pozice časového prostoru/Budoucí);

ve 20./21. století:

- minulý časový prostor

dávné časy (Synpub2009/19), *staré časy* (Synpub2009/45), *časy ne až tak vzdálené* (Synpub2009/934), *časy dávno před Kristem* (Synpub2009/671),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Pozice časového prostoru/Minulý);

- přítomný časový prostor

současný čas (Tisk2012/7), *tento čas* (Synpub2009/ 765),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Pozice časového prostoru/Přítomný);

- budoucí čas

budoucí časy (Synpub2009/836), *následný čas* (Synpub2009/345),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Pozice časového prostoru/Budoucí).

7.1.3 Trvání časového prostoru

Obsahem této skupiny frazémů je vymezit časový prostor jeho délkou. Patiens ohraničuje časový prostor podle délky situace nebo stavu, kterými prochází, nebo jak tak usuzuje o událostech minulých nebo budoucích. Pokud se mu jeví, že určitá událost má malou délku nebo že jí prošel „...rychle a brzy...“ (Červená et al. 1988: 50), pak mluví o *krátkém čase*: „...za krátký čas všem možným vzpourám zabráněno...“. Významově obdobné je slovní pojení *brzký čas/malý čas*. Opačným případem je idiom *dlouhý čas*, tedy délkou rozsáhlý časový interval minulé, přítomné nebo budoucí situace: „...A teď po dlouhém čase zašuměly jí koruny nad hlavou...“. Souznačný je frazém *drahný čas* (Červená et al. 1988: 49): „...Jeden z mých přátel přebývá již drahý čas v jižní části carství ruského...“ nebo spojení *celý čas*, jenž se

dá sémanticky vymezit jako „...*poměrně dlouhý a nepřerušný úsek, dlouhotrvající úsek...*“ (Ibid.: 49): „...Celý čas až do neděle byl mladík jako ve snění...“ nebo další příklad: „...musí sloužit hezkou řádku let a po celý ten čas by si měl uchovávat přiměřený módní trend...“. Souznačné s frazémem „celý čas“ je slovní spojení *veškerý čas*: „...trávily v různých polohách všechen čas mezi pauzami v baru a u kadeřníka...“.

Časový prostor, který je trvalý a táhne se bez přerušení do budoucnosti, bývá označován idiomem věčné časy, jinak řečeno také „natrvalo“ či „navždy“. Obsahově podobný je frazém *po všechny časy*, vymezující časový prostor rovněž jako trvalý a bez přerušení, ale v minulosti i budoucnosti (Červená et al. 1988: 51): „...Se Sovětským svazem věčné časy...“.

Ke spojením *celý čas/(po) celý čas/drahný čas/delší čas* jsou antonymické frazémy *nějaký čas/některý čas/určitý čas*, které pojmenovávají „...*blíže neurčený, zpravidla kratší úsek...*“ časového prostředí. Často se tyto frazémy vyskytují s předložkami „na“ a „po“. (Červená et al. 1988: 50): „...jen jeden se utopil, druhý na nějaký čas do sucha vytažen byl...“. Obsahově podobný je frazém *jeden čas*, který značí obyčejně kratší neurčený časový úsek, ale v minulosti (Ibid.: 50). Nepřesně ohraničený úsek časového prostoru vystihuje i jednoduché slovní spojení *na čas*: „...volili své ostatní úředníky jakož i prezidenta na čas...“, podobně *za čas/před časem/po čase/před časy/po časech*.

Časový prostor ale může být ohraničen přesným intervalem, tedy často jednotlivými dny nebo léty: „...Dobrovský udává čas tisku historie této mezi léty 1478 a 1487...“. Přesně je vymezen časový prostor i vzhledem k nějaké události nebo stavu: „... *po veškeren čas* svého trvání duchem pravého vlastenectví...“. Pokud se předpokládá, že *patiens* zná rozsah časového prostoru, pak spojení *omezený čas/ohraničený čas/předepsaný čas* také přesně určují trvání: „...též v předepsaném čase započal i skončil kur všech svatých...“. Do této skupiny lze i zařadit slovní spojení *většina času*, které je možno definovat jako přesně neurčenou část známého rozsahu časového úseku: „...drtivou většinu času se hrálo na jejich polovině...“ a dále slovní spojení *stejný čas* odkazující na již předem známý úsek časového prostoru. V případě, že je frazém *jistý čas* uvedený ve spojitosti s přesně daným obdobím, pak ho lze také kategorizovat jako přesně vymezující časový prostor: „...který toliko do jistého času na 20 neb 30 let trvá...“.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

- krátké trvání časového prostoru

krátký čas (Diakorp/13), *nejkratší čas* (Kramerius3/501), *co možná nejkratší čas* (Kramerius3/469), *kratinký čas* (Kramerius3/500), *kratičký čas* (Kramerius3/480), *nedlouhý čas* (Diakorp/297), *nemnohý čas* (Kramerius3/561), *brzký čas* (Kramerius3/466), *malý čas* (Kramerius3/466),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Trvání časového prostoru/Krátké);

- dlouhé trvání časového prostoru

dlouhé časy (Diakorp/32), *delší čas* (Diakorp/49), *drahný čas* (Kramerius3/84), *celý čas* (Diakorp/55), *veškerý čas* (Kramerius3/306), *všeliké časy* (Kramerius3/702), *vše časy* (Kramerius3/754), *všechny časy* (Kramerius3/701), *věčné časy* (Kramerius3/750),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Trvání časového prostoru/Dlouhé);

- neurčité trvání časového prostoru

nějaký čas (Kramerius1/3), *neurčitý nebo určitý čas* (Kramerius3/103), *jeden čas* (Kramerius1/9), *na čas* (Kramaerius1/51), *za čas* (Kramerius3/98), *před časem* (Kramerius3/355), *po čase* (Kramerius3/487), *před časy* (Kramerius3/617), *po časech* (Kramerius3/780),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Trvání časového prostoru/Neurčité);

- určené trvání časové prostoru

čas (...) mezi léty 1478 a 1487 (Kramerius3/13), *jistého času na 20 neb 30 let* (Kramerius3/120), *dne 8. dubna, od kterého času* (Kramerius3/244), *veškerý čas života* (Diakorp/50), *veškeren čas trvání svého* (Kramerius3/120), *obmezený čas* (Kramerius3/124), *předepsaný čas* (Kramerius3/515), *vytčený čas* (Kramerius3/538),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Trvání časového prostoru/Určené);

ve 20./21. století:

- krátké trvání časového prostoru

krátký čas (Syn/155), *čas se krátí* (Synpub2009/157), *čas se krátí* (Tisk2011-12/55),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Trvání časového prostoru/Krátké);

- dlouhé trvání časového prostoru

delší čas (Tisk2012/36), *drahný čas* (Tisk2012/81), *věčné čas* (Tisk2011-12/51) *po celý ten čas* (Synpub2009/474),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Trvání časového prostoru/Dlouhé);

- neurčité trvání časového prostoru

nějaký čas (Synpub2009/11), *určitý čas* (Synpub2009/22), *jistý čas* (Syn/320), *před časem* (Tisk2012/3), *po čase* (Synpub2009/16), *za čas* (Tisk2012-11/20), *za čas* (Tisk2012/3), *na čas* (Tisk2011-12/89),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Trvání časového prostoru/Neurčité);

- určené trvání časové prostoru

hodinka času (Synpub2009/115), *dva a půl měsíce čas* (Synpub2009/299), *čas delší jak 14 dní* (Synpub2009/906), *půl roku času* (Synpub2009/916), *prodloužený čas* (Synpub2009/240), *vyhrazený čas* (Syn/287), *většina času* (Syn/260), *drtivá většina času* (Synpub/617), *stejný čas* (Synpub2009/749), *týden času* (Synpub2009/760), *daný čas* (Synpub2009/894),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Trvání časového prostoru/Určené).

7.1.4 Sféra časového prostoru

Časový prostor může být vymezen podle dění nebo stavů, s kterými je ve vztahu. Vždy se jedná o blíže specifikované prostředí, vymezené kontextem hovoru či jinak řečeno se jedná o rámeček toho, co je konkrétním obsahem časového prostoru.

Času tak může být zónou - určité události: „...v čas pohřbu...“, „...v čas smrti...“; - činnosti: „...když uplyne čas lovení...“, „...časy, kdy se už musíme starat sami o sebe...“; - poměrů: „...v čas příměří...“, „...v časech hladových rozpočtů...“; - nebo určitých podmínek: „...sychravý čas...“, „...pohanské časy...“.

Dále může být prostor času výslovně vztažen ke konkrétní osobě (nebo osobám), pro kterou je daná dimenze času určena: „...časy Kolumbovy...“, „...od časů Křížíkových...“. Druhou možností jak vyjádřit časový interval konkrétní osoby nebo osob je pomocí tvarů osobních zájmen *můj čas/tvůj čas/jeho čas/naše časy/vaše časy/jejich časy*. U spojení *naše časy* uvádí frazeologický slovník dva významy. V jednom idiom odkazuje k přítomnému časovému prostředí, které je vymezeno současnou existencí pacienta: „...náleží vedoucí myšlenka vzdělanosti času našemu...“ Druhým sémantickým obsahem je vztažení časového prostoru k minulosti ve smyslu „...v dřívější době, v dřívějších poměrech (sociálních, pracovních apod.), které pamatujeme z mladších let, vlastní zkušenosti, z vlastního působení...“ (Červená et al. 1988: 50). Takto definované významové obsahy jsou platné i pro frazémy s osobními zájmeny: „...postarší dáma, co tam sedávala za

mých časů...“, „...Za jeho časů se rozbouřenci opovrhovalo...“. Synonymem je fráze „za našich mladých let“, „toho času“ nebo „za mlada“ (Ibid.: 50). O času patřící konkrétní osobě vypovídá dále slovní spojení se zvratným zájmenem *svého času*: „...Já jsem svého času tomuto hloupému Gregrovi říkal dost...“.

Jiným případem jako je explicitní vymezení časového prostoru jeho obsahem, je časový prostor jako odkaz ke svému obsahu idiomy *ten čas/toho času*, atd. Tato slovní spojení se užívají ve dvou významech. Může se vztahovat k „...*příslušné minulé době, o níž je řeč...*“ (Červená et al. 1988: 51): „...Při rozbřesku mi pukne v hřbetě. Ten čas mám nejradši...“. Synonymem je v tomto případě příslovce „tehdy“, „za oněch časů“ nebo „za onoho času“. Rovněž se ale může jednat o dobu - časový prostor v budoucnosti: „...až budeš větší, tak ti je (psi) koupím. Ale do toho času budou z nich již velcí psi...“. Druhým významem je referování k „...*současné, přítomné době (často s odstínem dočasnosti...*“ (Ibid.: 51). Souznačné jsou příslovce „nyní“, „za našich časů“, „v těchto dnech“: „...Korda, jemuž dvaatřicetiletý Šmíd, toho času na angažmá v Itálii, šéfoval...“.

Jak bylo uvedeno, blízké k idiomu s ukazovacím zájmenem *ten čas* je spojení *onen čas/ onoho času, za oněch časů*, která má opět dva významy. Buď referuje k „...*tehdejší době v (relativně) dávné minulosti...*“. Synonymní je příslovce „dávno“, „kdysi“, „za starých časů“, „v dávných dobách“ „před dávnými časy“. V druhém významu pak frazém vymezuje dění „...*v dřívější, v (tehdejší) minulé době (jako příznivější nebo nepříznivější) v protikladu k současnosti (se zřetelem na to, co by bylo nebo naopak nebylo možné apod.)...*“. Jinak také lze použít příslovce „tehdy“, „toho času“ (Červená et al. 1988: 50): „...patrně bylo za onoho času mnoho černochoů v městě Betlémě...“ K určité události v minulosti, lze použít i tvary spojení *který čas/kterýto čas*: „...v časech, o kterých předeslaná úvaha platí...“.

Do této významové skupiny byly zařazeny i frazémy typu *určitý čas/dohodnutý čas*, které implicitně odkazují na jasně určený časový interval: „...nemůže to mít omluveno, protože v čas určitý nepřišel...“. Obdobně pokud se dvě události dějí v jedné časové dimenzi, používá se idiom *stejný čas*: „...péro, v tom samém okamžení padne ve stejný čas také na dno...“, nebo „... většina zákazníků si přeje kupovat ve stejný čas nejen standardní zboží, ale i vídat stejnou reklamu...“.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

- časový prostor vymezený událostí, poměry a stavy
v čas čtení (Kramerius3/26), *v čas revoluce 1876* (Kramerius3/30), *v čas nehody* (Kramerius3/66), *čas průměří* (Kramerius1/47), *v čas pokoje* (Kramerius3/65), *čas míru* (Kramerius3/63), *za času panování* (Kramerius2/64), *v čas svého poslanství* (Kramerius3/52), *v čas milování* (Kramerius3/56), *v čas dodání odpovědi* (Diakorp/65), *v čas nešťastných příběhů* (Kramerius3/69), *čas bdění* (Diakorp/175), *bájeslovné časy* (Kramerius3/663), *od času, kdy* (se koruna česká a rakouská spojily) (Diakorp/235), *jsou časy, kdy* (povstanou mužové) (Kramerius3/674), *za času, kdy* (padá jedna závora za druhou) (Kramerius2/81),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Sféra časového prostoru/Události a poměry);

- časový prostor vymezený osobou nebo osobami
za časů Phrynichových (Kramerius3/145), *za času Rudolfa II* (Kramerius3/179), *od časů Hipokratových* (Kramerius2/147), *od času Norvejce Gudhgroma Sindri* (Kramerius3/217), *časy Kolumbovy* (Kramerius3/620), *naš čas* (Kramerius2/84), *za našeho času* (Kramerius3/188), *za našich časů* (Kramerius2/146), *za jeho času* (Kramerius3/161), *svého času* (Kramerius3/175),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Sféra časového prostoru/Osoby nebo osob);

- časový prostor jako rámeček obsahu
na ten čas (Diakorp/232), *za ten čas* (Diakorp/112), *v ten čas* (Diakorp/162), *toho času* (Kramerius2/51), *od toho času* (Kramerius2/63), *v tento čas* (Diakorp/214), *tyto časy* (Kramerius3/656), *v těchto časech* (Kramerius2/108), *v těch časech* (Kramerius2/107), *v ty časy* (Kramerius3/592), *tehdejší časy* (Kramerius2/129), *za onoho času* (Diakorp/24), *v oněch časech* (Kramerius3/106), *na onen čas* (Diakorp/167), *stejný čas* (Kramerius3/81), *v týž čas* (Kramerius3/145), *kteřížto času* (Kramerius2/88), *určilý čas* (Kramerius3/96), *od kterého času* (Kramerius3/184), *v kterémž čase* (Kramerius3/493), *na ty časy* (Kramerius3/591), *v časech, o kterých* (předeslaná úvaha platí) (Kramerius3/786) atd.,

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Sféra časového prostoru/Rámeček obsahu);

ve 20./21. století:

- obsah časového prostoru vymezený událostí, poměry a stavy
krizové časy (Tisk2012/5), *čas odkladů* (Tisk2011-12/7), *v časech blížících se hladových rozpočtů* (Tisk2011-12/14), *čas dělení Československa* (Tisk2011-12/22), *čas mého vězení* (Synpub2009/519), *čas změn* (Synpub2009/297), *od časů, kdy* (jsme přestali vnímat dějiny) (Tisk2012/76), *časy, kdy* (se musíme starat sami o

sebe) (Syn/165), *v časech, kdy* (na něho největší úspěchy čekaly) (Tisk2012/48), *za časů totality* (Tisk2011-12/53), *normalizační časy* (Tisk2011-12/57), *švejkovské časy* (Synpub2009/94), *čas klidu a pohody* (Synpub2009/68), *za časů mého angažmá* (Tisk2012/91), *do časů trhů a smluv* (Tisk2012/97),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Sféra časového prostoru/Události, poměry a stavy);

- časový prostor vymezený osobou nebo osobami

Charlie Chaplin a jeho časy (Synpub2009/548), *od časů Fausta* (Synpub2009/666), *od časů Křížkových* (Synpub2009/825), *za mých časů* (Syn/274), *svého času* (Tisk2012/37),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Sféra časového prostoru/Osoby nebo osob);

- časový prostor jako rámeček obsahu

ten čas (mám nejradši) (Tisk2011-12/5), *za onoho času* (Tisk2011-12/81), *na ty časy vzpomínat* (Synpub2009/259), *tohoto času* (v reprezentaci) (Synpub2009/324), *v tomto čase* (k Vám přijedou) (Synpub2009/576), *v čase, o kterém* (se bavíme) (Tisk2012/54), *ve stejný čas* (Synpub2009/711),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Sféra časového prostoru/Rámeček obsahu).

7.1.5 Standardizace časového prostoru

Tento soubor frazémů do jisté míry odpovídá Torreho repetitivnímu prostředí. Autor definuje tuto sociální metaforu jako stále se opakující určité prostředí, které referuje předem dané a známé úkoly, závazky a možnosti. Jedná se o cyklické časové prostory, které se pravidelně nebo více méně pravidelně opakují. Příznačné je proto zařazení časových prostorů vycházející z přírodních cyklů jako jsou roční období *zimní čas, jarní čas, letní čas, podzimní čas*, které zároveň vymezují celkový roční cyklus přírodních období. Střídání ročních období předznamenává jisté sezónní práce jako např. *čas setí, čas práce na polích, čas žní*.²¹ S roční periodou se také opakují časové prostory svátků: *čas vánoc, čas velikonoční, čas svatodušní*. Nebo

²¹ Nutno však třeba poznamenat, že časové prostory nejsou vymezené samotným prováděním těchto činností, ale pouze tím, že ví, kdy by se mělo co dělat, protože přišla znovu ta doba. Jinak řečeno, je jsou prostory už s předem známým charakterem činností.

existují časové intervaly, které mají obecně známý ustálený charakter a váží k sobě určité stereotypy jako např. *čas lásky* (v měsíci květen), *čas zabíjaček* (v zimních měsících) atd.

Rovněž části dne se opakují v jednodenním cyklu, přičemž každý z nich má svůj ustálený specifický charakter: *čas ranní, čas dopolední, čas oběda, čas večerní nebo podobně čas pozdní, čas půlnoční*. Analogicky se tak dá vymezit cyklus časových intervalů dní v týdnu: *čas nedělní, čas páteční* atd.

Také každý lidský život má své opakující se časové dimenze, s příznačnými biologickými, fyziologickými, psychologickými i sociálními vývojovými atributy. Jejich cyklus začíná narozením člověka a končí jeho smrtí: *čas zrození, čas dětství, čas mládí, čas dospělosti, čas smrti*.

Jako institucionálně vymezené (ovšem ne vždy pravidelně se opakující) jsou časové zóny, vytvořené daným společenským řádem, např.: *pracovní čas, volný čas, čas dovolené, čas prázdnin, úřední čas, konzultační čas, ordinační čas, ministerský čas, čas oddechový, čas vysílací*. Tyto slovní spojené tvoří víceméně ustálené termíny, které zároveň odrážejí systém ustálených temporálních zón určité společenské struktury. Tedy jsou to časové prostory, které si společnost vytvořila pro svou potřebu a fungování.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

čas roční (Kramerius3/549), *roční časy* (Kramerius3/835), *letní čas* (Kramerius3/162), *podzimní čas* (Kramerius3/532), *čas zimní* (Diakorp/153), *čas lásky* (Diakorp/11), *čas setí* (Diakorp/111), *čas žně* (Kramerius3/205), *čas denní* (Kramerius3/347), *ranní čas* (Kramerius3/353), *polední čas* (Diakorp/72), *čas odpolední* (Kramerius3/221), *pozdní čas* (Kramerius3/35), *čas noční* (Kramerius2/71), *čas půlnoční* (Kramerius3/574), *nedělní čas* (Kramerius2/53), *čas jeho života* (Kramerius3/60), *čas dospělosti* (Diakorp/186), *čas prázdnin* (Kramerius3/125),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Statický prostor/19-Standardizovaný časový prostor);

ve 20./21. století:

předvánoční čas (Synpub2009/751), *čas vánoc* (Synpub2009/24), *čas vánočních tradic* (Tisk2011-12/37), *velikonoční čas* (Synpub2009/372), *čas zabíjaček* (Synpub2009/125), *ranní čas* (Synpub2009/496), *čas lásky* (Synpub2009/424), *čas dovolených* (Synpub2009/549), *mimosezónní čas* (Synpub2009/591), *pracovní čas*

(Synpub2009/35) volný čas (Tisk2012/10), *vyučovací čas* (Syn/83), *úřední čas* (Syn/123), *oddychový čas* (Synpub2009/295), *vysílací čas* (Synpub2009/409), *nastavený čas* (Synpub2009/409), *ministerský čas* (Synpub2009/663),
(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Statický prostor/20/21-Standardizovaný časový prostor).

Tato část představila příznakové kategorie statického prostoru času, které charakterizují čas jako neměnný a nehybný prostor, zásadně ale pacienta ovlivňující. Ten může hodnotit časové prostředí podle jeho kvality, tedy zda byl čas dobrý nebo ne, délky jeho trvání, z pozice prostoru, zda už minul, nebo teprve přijde či zda je časový prostor sférou události, osoby, nebo zda představuje rámeček této události. Opačný typ frazémů bude probrán v následující podkapitole. Vyjadřují opět člověka v pozici pacienta, který ovšem nehybně stojí a naopak je výrazný pohyb času.

7.2 Podoby dynamického prostoru času

Protikladem statického prostoru je prostor dynamický. Je to představa časového prostředí, které se pohybuje a jedná samo o sobě. Ve vyjádření je to prezentováno jako pomíjení času, které je pocíťováno jako nadějně, melancholické nebo osudové. Zde to není člověk, kdo prochází (plyne, ubíhá) sám o sobě, ale je to spíše plynoucí svět, kterému se ale musí *patiens* přizpůsobit²² (Torre 2007: 170). Příznačné jsou výpovědi o pomíjení času, které je vnímáno jako nadějně, melancholické nebo osudové. Zde to není *patiens*, kdo prochází (plyne, ubíhá) sám o sobě, ale je to plynoucí svět, kterému se musí přizpůsobit. V tomto případě se čas rozvíjí sám o sobě, může měnit průběh, zmítat člověkem, strhávat ho atd. *Patiens* jakoby jen stojí a čas kolem něho mívá; co mu přinese, to ho potká, to se mu stane. Tedy je to podobné představě nezměnitelného osudu.

Pod metaforu „čas jako dynamické prostředí“ jsou v mé práci zařazeny i Torreho sociální metafory „čas jako kosmos“ a „čas jako chaos“. Tyto dvě metafory doplňují v autorově práci ústřední dvojice metaforických bází čas jako „statické x dynamické prostředí“ a čas jako „repetitivní x explozivní prostředí“. Torre mluví o

²² Muž mluví o tom, jak nemá svůj osud pod svou kontrolou a ani nemá kontrolu nad tím, co dělá (Ibid.: 170).

destrukci časového prostoru, čili o časovém chaosu a o stratifikaci, nebo zakotvenosti časového prostředí, které nazývá časový kosmos.

Čas může svou moc projevit chaotickým prostředím, které může způsobovat destrukci a znemožňovat jednání. Tento stav často v komunikaci doprovází pojmy jako „stres“, „být vystresovaný“, „zmatek“, „fatální zoufalství“ apod. Situace jsou pociťovány jako represivní, depresivní²³ nebo fragmentované.²⁴ Tento chaotický čas je vnímán jako zoufalý závod s časem. Běh času nemá žádný směr, je zmatený. Torre to na základě výpovědí respondentů zdůvodňuje tím, že „...všechno musí být nyní...“ (Ibid.: 172). Všechny události jsou jako „závodní disciplíny“ a nikdo přitom nesmí zůstat stát. Budoucnost se jeví jako čím dál rychlejší, přičemž je celý tento prostor vnímán jako nejistota a chaos. Člověk nemůže jednat podle vlastního uvážení, je něčím omezený a pod nátlakem. Tyto pocity nejsou vyvolány tím, že lidé „nemají čas“, ale že jim chybí rytmus, požadavek na čas vychází z prostředí, které jim to neposkytuje. Časový rytmus je tedy nedostatečný buď s důvodu přebytku, nebo nedostatku, či protože se stává stále to samé.

Vedle chaosu může být čas vnímán jako organizovaný kosmos. Časové prostředí je stratifikované, zakotvené a synchronizované a dává tak možnost redukovat složitost světa. Čas se zde jeví jako přísná ale zároveň spolehlivá síla či moc, skrze kterou je možné čas harmonizovat svět. Organizování světa probíhá skrze zakotvení, stratifikaci a synchronizaci sociálního času (Torre: 2007: 173). Jedná se např. o případ nadřazení pracovního času „všem jiným časům“, jinak řečeno skrze pracovní čas jsou artikulovány jiné časové prostory jako je např. čas na domácnost, zábavu apod.²⁵

Snaha o temporální zakotvení vyvolává synchronizaci, což znamená temporální koordinaci činností. Tuto synchronizaci umožňují kalendáře a časové

²³ Příkladem může být výpověď ženy, která mluví o vystresované době, neboť když přijde z práce domů, musí pracovat dál, jelikož má děti a muže (Ibid.: 172).

²⁴ Tento prostor vystihuje tvrzení typu „...nemůžu se už víc rozdělit ... (Ibid.: 172).

²⁵ Pro člověka je středobodem práce a té se přizpůsobuje, tedy „žije prací“ (Ibid.: 173).

rozvrhy. Může se např. tak jednat o synchronizaci různých časových plánů mezi členy rodiny.²⁶

Idiomy, které reflektují „časový chaos“ nebo „časový řád“, považuji za adekvátní přiřadit pod kategorii metafory „čas je dynamický prostor“, protože vyjadřují hegemonii času a zároveň jeho dynamickou sílu. Vše je v pohybu a to buď jako chaos, zmatek, stres nebo naopak události a děje probíhají v jistém řádu. Proto je metafora „čas jako dynamické prostředí“ kategorizována do dvou významů: moc časového prostoru a pohyb časového prostoru. Podle mého názoru jsou moc či nadvláda času a pohyb času dva atributy příznačné pro dynamický prostor. A zjištěné frazémy rovněž vyjadřují, jak neustálý pohyb a dynamiku dění tak i nadvládu času nad pacientem, proto využiji Torreho metafory časového chaosu a časového řádu ke kategorizaci v dynamickém prostředí času.

Podobně jsem při kategorizaci v této bázi využila pojetí Torreho explozivního prostředí, které definuje jako změnu, náhlý zlov v něčem. Vytvořila jsem profil „naplňujícího se prostoru času“, kam patří frazémy, které vypovídají o naplnění nebo plnění prostoru události, člověka, situace časovou substancí až do „do bodu naplnění“. Ten představuje zlom v dění a podnět k dalšímu jednání, tedy nějaká událost se určitým způsobem završí, aby mohla nastat jiná.

7.2.1 Moc časového prostoru

Časový prostor má moc rozhodovat, co se stane, co musí patiens konat, určuje podmínky a nastavuje poměry. Patiens se této hegemonii času podřizuje, přijímá ji jako výzvu nebo jako osud. O neúprosnosti a moci časového prostoru vypovídají slovní obraty *neúprosnost času/neodbytnost času*: „...ta otázka se mi vracela s neodbytností času...“. Patiens se ale buď může *přizpůsobit času/podlehnout čas/přiměřit se času*: „... (t)edy bude list můj co možná krátký, ale času přiměřený...“. Nebo se naopak může pokusit vzepřít: „...*Závodí s časem o naději na záchranu lidských životů...*“ nebo „... (b) a zajisté vážnou hru hrá s námi čas,

²⁶ Manželé jsou schopni zkoordinovat práci i péči o děti, neboť muž má velmi pružný rozvrh a žena je s dětmi odpoledne a večer (Ibid.: 175).

jej tedy třeba obehráti...“. Z pozice moci rovněž může časový prostor pacienta vyzývat k určitému výkonu: „...mocně v boj nás volá čas!...“.

Síla časového prostoru může být destruktivní: „...hrozilo nebezpečí, že jej *zub času* promění v malebné zříceniny...“. Naopak časový prostor může způsobit, že se něco napraví nebo vyřeší či zahojí: „...čas všechno *zhojí*, jemu se všechno podá...“.

V časovém prostoru je vše v pohybu a tím i ve vývoji, který je už nějak předvídatelný: „...spojení obou bulharských vlastí *je jen otázkou času*...“, nebo se nedá další dění nijak předem odhadovat, proto něco až *vyřeší čas/ukáže čas*: „...Jedná-li se o podnikatelský projekt, nebo upřímně míněnou snahu, *ukáže až čas*. Jestli bude daná událost nebo situace probíhat podle předpokladů pacienta, tak to *ověří čas*: „...Čas ověřil, že se nijak nezhoršil zdravotní stav populace...“.

Dynamikou časového prostoru se věci sami proměňují neboli *čas mění/čas změní*: „...čas mění a my se měníme též...“ nebo „...(r)ozvesel se, dítě, všechno *změní časy*...“.

Pokud už něco neexistuje nebo už není možné, přičítá se to dynamice časového prostředí, která vše přináší a zároveň odnáší. Říká se tak, že něco *čas odnesl/čas odvál/čas pochoval*: „...bohatýrské zpěvy už dávno *pochoval vševládnoucí čas*...“.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

neúprosný čas (Diakorp/16), *čas si s námi hra* (Diakorp/341), *čas volá* (Kramerius1/20), *čas dělá lidi* (Kramerius3/31), *necht' Vás čas nerozdvojí* (Kramerius3/50), *časy vymáhají politiky* (Kramerius1/67), *čas zacelil ránu* (Kramerius3/141), *čas všechno zhojí* (Kramerius3/43), *čas bude lékařem* (Kramerius3/87), *čas kynul* (nějak) (Kramerius3/110), *bouří času podlehnout* (Kramerius3/196), *času hněv ať je zahubí* (Kramerius3/231), *zubem času byl zničen* (Kramerius3/250), *vševládnoucí čas* (už něco) *pochoval* (Kramerius3/7), *zhoubný čas je pojal v lůno své* (Diakorp/333), *času přičítat* (Kramerius3/260), *časy všechno změní* (Diakorp/304), *čas se mění a my též* (Kramerius3/141), *čas ničeho nesvedl* (Diakorp/317), *otázka času* (Kramerius3/352), *vítr času odvěje* (Diakorp/374),
(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Dynamický prostor/19-Moc časového prostoru);

ve 20./21. století:

čas ověřil (Tisk2011-12/10), *čas ukázal* (Syn/221), *čas dá odpověď* (Synpub2009/657), *je to otázka času* (Tisk2011-12/16), *zub času proměňuje* (Syn/149), *čas se smršťuje* (Syn/78), *neodbytnost času* (Syn/124), *proměny času* (Synpub2009/14), *čas vše odnesl* (Syn/243), *čas hraje velkou roli* (Syn/250), *čas nás tlačí* (Synpub2009/399), *čas pracuje proti* (Synpub2009/743), *závodit s časem* (Synpub2009/432),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Dynamický prostor/20/21-Moc časového prostoru).

7.2.2 Časový prostor se pohybuje

Časový prostor představuje nekonečný tok, který se pohybuje kolem člověka - míjí ho. Idiomy vypovídají, že buď se pohybuje entita času sama osobě, nebo v tomto proudu postupují jednotlivé časy (alias statické prostory).²⁷ Pohyb času si lze tedy představit jako časovou entitu, která je nekonečně dlouhá a pohybuje se zepředu dozadu, přičemž není možné ji zastavit ani ji obrátit do opačného směru. Časový prostor se pohybuje různou rychlostí jako např. *čas utíká/čas kvapí/čas letí/čas běží/čas se vleče*: „...ve srovnání s rychlostí, s jakou se čas vleče při cvičení...“. Rozhodně ale nikdy *čas nestojí*: „... (č)as nestojí, a tak silní debutanti z poslední dekády... (...) ...hledají, jak navázat na svá první díla...“, a pokud to snad vypadá, že se *čas zastavil*, pak je to považováno za nepředstavitelné: „...nevěřil jsem svým očím. Myslel jsem, že se čas zastavil...“. Někdy se také může podařit být ještě rychlejší jak časový proud: „...Unie svobody trochu *předběhla čas*...“.

Směr časového toku ilustrují slovní spojení jako např. *po proudu času/plout s časem*: „...plujeme směle s časem, jeho dech naše snahy štve k cíli...“. Obrácený směr toku vyjadřuje frazém *proti proudu času* nebo slovní spojení *vrátit čas*, což je ale jen spíše „zbožným přáním“, jelikož to není uskutečnitelné: „... (k)dybych mohl vrátit čas zpátky, přál bych si...“.

Jak již bylo řečeno, tok času přináší jednotlivé časové prostory. Tento posun „statických jednotek času“ znázorňují frazémy např. *přijde čas/nastal čas/nadešel/blíží se čas*: „...blíží se čas Vánoc...“, „...začni ty žvatlat, tak se naučí

²⁷ Bude uvedeno v samostatné skupině Pohyb časových prostorů.

dítě mluvit — až přijde čas...“. Zároveň ale časový proud jiné prostory odnáší: „...Tím se honosil každý Čech. Však ten čas *minul*...“.

Chod času ale také implikuje proměny všeho, co obsahuje – lidi, poměry, stavy i podmínky. Jak tedy čas postupuje ve směru zepředu dozadu, paralelně s tím se vše musí měnit: „...trávila tím, že na své tváři hledala příznaky ubíhajícího času...“. O nezvratném zákonu vývoje všeho „bytí“ v průběhu toku času vypovídají rovněž slovní vazby *v průběhu času/postupem času/během času/časem*: „...v průběhu toho času objevují se jeho epické básně...“, „...*(o)svícenská diktatura již není a ze mne se postupem času stal příležitostný sólový hráč...*“, „...*během času tím více musel zpustnout, protože se z něho bralo stavivo...*“, „...*Debora (hodlala) jezdit metrem, ale časem jí došlo, že tahle prostinká věc je pro kočku...*“.

Naopak plynutí času umožňuje posuzovat určitou událost nebo situaci z jiného hlediska čili z „větší časové dálky“: „...s odstupem času je snadné si vybavit její tehdejší lesk...“.

Zjištěné frázemy

v 19. století:

proud času (Kramerius3/253), *běh času* (Kramerius3/229), *plout s časem* (Diakorp/269), *nést se s časem* (Kramerius3/384), *čas ubíhal* (Kramerius3/386), *čas kvapil* (Diakorp/6), *utíkal čas* (Diakorp/59), *čas ubíhal* (Diakorp/20), *proběhl drahný čas* (Kramerius3/181), *čas minul* (Kramerius1/5), *čas míjí* (Kramerius3/10), *čas uplyne* (Kramerius1/7), *(ne)ušlo (mnoho) času* (Kramerius3/257), *přejde (mnoho) času* (Kramerius3/275), *pokročilý čas* (Kramerius3/146), *postoupením času* (Kramerius3/189), *prchavý čas* (Kramerius3/232), *(ten) čas dojde (brzy)* (Diakorp/352), *časy letěly* (Kramerius3/657), *(naše) časy jdou* (Kramerius3/611), *nastanou (lepší) časy* (Kramerius3/692), *blíží se čas (dospělosti)* (Diakorp/186), *přijde čas, (kdy...)* (Kramerius1/26), *vrátí se (starý) čas* (Diakorp/191), *v průběhu (tohoto) času (se objevují...)* (Diakorp/361), *postupem času (dospěl)* (Diakorp/239), *během času (musel zpustnout)* (Diakorp/366),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Dynamický prostor/19-Pohyb časového prostoru);

ve 20./21. století:

proti proudu času (Tisk2011-12/46), *po proudu času* (Tisk2011-12/120), *čas letí* (Synpub2009/670), *čas kvapí* (Tisk2011-12/82), *ubíhal čas* (Synpub2009/141), *čas běžel* (Tisk2011-12/32), *čas utíkal* (Synpub2009/48), *čas jde dál* (Synpub2009/781), *čas plyne (rychle)* (Syn/130), *jak jde čas* (Synpub2009/212), *uplynul čas*

(Synpub2009/59), *čas nestojí* (Tisk2012/79), *ubíhající čas* (Tisk2012/6), *čas se vleče* (Syn/25), *čas se zastavil* (Syn/23), *přijde čas* (sklizně) (Synpub2009/135), *blíží se čas* (vánoc) (Synpub2009/24), *přichází čas*, (kdy...) (Tisk2011-12/29), *nadešel čas* (k něčemu) (Syn/37), *nastal čas* (k něčemu) (Syn/40) (Tvůj) *čas přijde* (Syn/167), *nastupuje čas* (Synpub2009/301), *vrátit čas zpátky* (Synpub2009/537), *předběhnout čas* (Synpub2009/590), *s odstupem času* (Tisk2011-12/13), *postupem času* (někoho ovládla beznaděj) (Synpub2009/756), *během času* (elementy přestávají působit) (Tisk2011-12/65), *časem* (dokáže přesvědčit) (Synpub2009/116),
(viz. příloha 3/Čas ako prostor/20/21-Dynamický prostor/20/21-Pohyb časového prostoru).

7.2.3 Naplňující se časový prostor

Oproti dynamickému prostředí, které je plynulé, tekoucí nebo proudící, je v tomto případě čas prostředkem nebo činitelem naplňování se určité události, situace nebo stavu. Vše „má svůj čas“, či jinak řečeno pro vývoj „každého bytí“ musí čas svým tokem naplnit patřičný prostor. Toto naplňující se prostředí tak lze chápat v podstatě jako vývoj prvků včetně člověka, událostí, dění, poměrů atd., které proud času obsahuje. Časové prostředí se naplňuje až do bodu naplnění čili završení určitého vývoje, což následně vyvolá akci, způsobí zlom nebo změnu dosavadního dění, stavů, okolností atd.

V této významové skupině lze nalézt určité společné znaky s Torreho metaforou explozivního prostředí. Stejně jako u Torreho času explozivního, který je narušený nějakou nepředvídanou událostí, i zde nastává po bodu naplnění jiný stav, jiná akce, žádaná nebo nežádaná změna apod. Paciens dostává v bodu naplnění podnět k určitému jednání nebo cítí, že musí něco učinit. Čas tedy v této kategorii neproudí plynule a nemíjí člověka, ale proudí a vlévá se do všech věcí a jevů jako do nádob a po dosažení plnosti prostoru nastane zvrát, tok časové substance je zde přerušen. Okamžitě se však začne vlévat do jiného prostoru.

Každá věc potřebuje jistý čas k naplnění svého časového intervalu. Tento sémantický obsah vyjadřuje příznačně idiom *mít svůj čas*. Znamená to, vývoj člověka nebo činnosti „...vzhledem k běžným, obvyklým změnám stavu života,...(..)...rostlinu vzhledem k fázím růstu, periodický proces, děj vzhledem k etapám vývoje...“ (Čermák, Hronek 1994: 102–103); jinak řečeno „být očekáván“, „procházet přirozenou změnou“ (Ibid.: 103): „...Všechno chce svůj čas. Huba se má

otvírat ve správné chvíli...“. „...Všecko mělo svůj čas, vše chodilo podle určitého a nezměnitelného řádu...“.

Pokud je již prostor časem naplněn, musí dojít k nějakému činu nebo změně: „...*Můj čas se naplnil*. Mluvčí má odcházet s ministrem...“. Podobný význam mají i slovní spojení *písek (jeho) času se už přesypal* nebo slovní obrat *čas už vypršel*, které často implikují nemožnost dalšího konání: „...Obávám se, že náš čas vypršel. Děkuji Vám za účast...“.

Frazémy *je čas (na něco)/(něco) má na čase* vyjadřují situaci, kdy patiens musí něco udělat nebo nějaká záležitost musí být provedena „...*z hlediska předpokládané doby činnosti, provedení, uskutečnění*...“, jinak řečeno, „...*nemoct něco odkládat; být už neodkladný, nutný*...“ (Čermák, Hronek 1994: 102): „...je čas, abychom syna poslali do světa...“. „...Možná je pomalu čas z té roztomilé národnostní pohádky vyrůst...“, „...už bylo na čase, aby dostal co proto...“.

Frazém *je čas* může mít význam i „v příhodný“ „pravý“ čas, tedy cítit, vnímat, že toto je ten pravý okamžik k jednání, aby bylo dosaženo výsledku. Prostor se naplňuje časovou substancí až do místa příhodného okamžiku k jednání. Ten tedy může být jen jeden – ten *pravý čas*. To znamená, když „...*člověk, zásah, pomoc přijde v pravý čas. Přijít, objevit se ve vhodný okamžik (a moct nejlépe zapůsobit)*“ (Červená et al. 1988: 50): „...zadržela ještě v pravý čas...“, „...práce tato, ať se vykonává vždy jen v pravý čas, v příznivé době jeho uzrání...“. Synonymem je „v pravou chvíli“, antonymem „v nepravý čas“ (Ibid.: 50).

K tomu sémantickému obsahu frazému „v pravý čas“ se váží i slovní spojení typu *vyčkat času, dočkat času*, které vyjadřují situaci, kdy „...*člověk se svým záměrem počká trpělivě na vhodnou příležitost*...“ (Čermák, Hronek 1994: 104): „...dočkej času jako husa klasu...“. Pokud se ale ještě časová dimenze určité věci nenaplnila, tak se např. říká: „...zatím ještě *nebyl naplněn čas*, aby vyletěla z cely své...“. Příklad, kdy se něco vykoná v nepravý okamžik, tedy když se časový prostor ještě nenaplnil a už došlo k akci nebo ke změně, ilustrují frazémy *nepravý čas/nevhodný čas/nenaplněný čas*: „(p)*řijít, objevit se nevhodně a nepříjemně (a nemít tak účinek)*...“ (Čermák., Hronek 1994: 104): „...ale jednomu řekne, že na tu svobodu ještě čas nebyl...“.

Variantou idiomů „je čas“ (na něco) a (něco) „má na čas“ jsou slovní spojení *svrchovaný čas/nejvyšší čas* (Červená et al. 1988: 50, Čermák, Hronek 1994: 102), které představují totální bod naplnění určitého časového prostoru. Je to případ, když „...z hlediska uskutečnitelnosti něčeho, obvykle už dříve zmeškaného)...(se musí)...udělat něco hned, (je k něčemu) poslední příležitost, (chce se) něco ještě rychle stihnout udělat...“ (Čermák, Hronek 1994: 102). Jinak také řečeno „...krajní možnost...(…)...poslední, možná příležitost učinit, uskutečnit žádoucí, až dojde k prodlení...“ (Červená et al. 1988: 50): „...má nejvyšší čas být zdokumentován...“. Významově podobné je spojení „v poslední chvíli“, „za pět minut dvanáct“ (Ibid.: 50): „...jest nejvyšší čas českou zemi vyprostit...“.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

vše má svůj čas (Diakorp/4), *dočkej času* (Kramerius3/247), *má čas*, (aby se domů bral) (Kramerius3/6), (už) *měli na čase* (s něčím) (Diakorp/10), *je čas*, (starat se sám o sebe) (Diakorp/ 52), *je čas*, (abych byl doma) (Kramerius3/79), (nyní) *je na čase*, (zařídít vlastní bidlo) (Diakorp/94), (nyní) *bude na čase*, (objasnit) (Diakorp/289), *čas* (účty skládati) (Kramerius3/144), (zatím) *nenaplňený čas* (Diakorp/14), *ještě nebyl čas* (na tu svobodu) (Kramerius3/82), (utíkej) *je ještě čas* (vzpamatovat se) (Diakorp/53), *dokud je čas* (Diakorp/54), (zadržet ještě) *v pravý čas* (Kramerius2/48), *teď pravý čas!* (Teď žhav železo) (Diakorp/192), (práci vykonat) *v pravý čas* (Kramerius2/51), *je svrchovaný čas* (k něčemu) (Kramerius 3/9), *je největší čas*, (zemi českou vyprostit) (Diakorp/223), *jest nejvyšší čas*, (aby byli svoji) (Kramerius3/122), (ustříhovat se) *v čas* (Kramerius 3/41), *v čas* (odejít) (Diakorp/350),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/19-Dynamický prostor/19-Naplňující se časový prostor);

ve 20./21. století:

vše má svůj čas (Syn/269), *chce to čas* (Syn/294), *nastává čas* (k dílu) (Synpub2009/13), *je čas* (položít si otázky) (Tisk2011-12/17), (pomalu) *je čas*, (z té pohádky vyrůst) (Tisk2012/38), *už bylo na čase* (dostat za vyučenou) (Synpub2009/435), *byl čas* (jít na Damu) (Tisk2012/93), (až) *přijde čas* (rozhodnout se) (Syn/237), *přihází čas* (platit) (Tisk2011-12/29), *nadešel čas* (odstoupit) (Synpub2009/581), *dozrál čas* (udělat tečku) (Synpub2009/622), (můj) *čas se naplnil* (Synpub2009/71), (náš) *čas vypršel* (Syn/235), *je nejvyšší čas* (vypadnout) (Syn/298), *nejvhodnější čas* (vysázet růže) (Synpub2009/ 896), *je správný čas* (na to) (Synpoub2009/6), *je ideální čas* (pro výběr bazénu) (Synpub2009/889), (přijít)

v pravý čas (Syn/286), *vhodný čas* (k večeři) (Syn/316), *nevhodný čas* (Synpub2009/791),

(viz. příloha 3/Čas jako prostor/20/21-Dynamický prostor/20/21-Naplňující se časový prostor).

Představila jsem dvě submetaforické báze a k nim se vztahující příznakové kategorie frazémů. Každá skupina byla rozdělena do dvou sledovaných období. I přes odlišnosti ve formách jednotlivých frazémů, je zjevné, že v obou dobách mají slovní spojení vždy společný určitý příznak, který tak vyjadřuje dimenzi události (trvání, pohyb, kvalitu atd.). Dále je zcela zřejmá kontradikce těchto dvou submetafor. Pokud je čas statickým prostorem, vyjadřuje to trvání. V opačném případě, pokud je čas dynamickým prostorem, čas představuje plynutí. I přes tento rozpor je však možné statický i dynamický prostor spojit do jednoho modelu.

7.3. Časové prostory v proudu času

Předcházející dvě části ukázaly čas jako statický a čas jako dynamický prostor. V prvním případě je čas nehybný a neměnný, přičemž však určuje, co bude *patiens* dělat a jak. V druhém případě je čas aktivním činitelem svou pohyblivostí a živostí, on jedná, mění, určuje rychlost dění. V této části však ukážu, že lze tyto „dva paradoxy“ časového prostoru spojit do jednoho modelu.

Níže uvedené slovní spojení jsou již přiřazena buď k metaforické bázi „čas je statický prostor“ nebo „čas je dynamický prostor“. V této části ukážu, že některé frazémy vyjadřují jejich propojení do jednoho schéma, a to prostřednictvím dvou kategorií: množství časových prostorů a pohyb časových prostorů.

7.3.1 Četnost prostorů času

Některé frazémy času statického mají jak singulárovou tak i plurálovou formu. Většinou se jedná o slovní spojení, vyjadřující kvalitu prostoru času, jeho pozic nebo sféru vztahenou k osobě nebo k osobám. Např. idiom *zlaté časy* evokuje představu množství jednotlivých časových prostorů, které opět jako komplex prostorů vymezují jednu statickou dimenzi.

Každý časový prostor má ale jen omezené trvání. Jeden přejde, odejde do minulosti, ale hned nastupuje jiný. Časy jako časové prostory se proto změň. Slovní spojení *časy se měň* tak explicitně vypovídají o této obměně, přičemž se může jednat o rychlou změnu, pomalou, nenadálou apod.

Slovní fráze

v 19 století:

na všechny časy naše (Kramerius3/701), ty blahé čase (Kramerius3/693), pro všechny časy (Kramerius3/750), nastanou lepší časy (Kramerius3/745), naříkat si na zlé časy (Kramerius3/723), rozličné časy (Kramerius3/792), pohybovat se svobodněji v ostatních časech (Kramerius2/120), změňily se časy (Kramerius1/69), po všechny časy (Kramerius1/63),

(Viz. příloha 3/Čas v proudu časů/19-Časové prostory);

ve 20./21. století:

lepší časy už byly (Tisk2011-12/52), na horší časy (Synpub2009/258), jsou časy, kdy se musíme starat sami o sebe (Syn/465), za normalizačních časů (Tisk 2011-12/57), jak ze starých časů (Syn/645), pokud se časy nezmění (Syn/222), těžké časy (Tisk 2012/99Syn/99),

(Viz. příloha 3/Čas v proudě časů/20/21-Časové prostory).

7.3.2 Pohyb časových prostorů

Jak jsem již naznačila v příznakové kategorii „časový prostor se pohybuje“, časová substance nepřetržitě proudí v nekonečném směru. Některé idiomy však vyjadřují, že spolu s tímto proudem se pohybuje jeden určitým způsobem specifikovaný čas nebo časy.

Tok času si tak lze představit jako proud, složený z nekonečně mnoho (statických) časových jednotek, které neustále plynou z budoucnosti, setrvají v přítomnosti pacienta a pomínou se do minulosti. Čas je ve frazémeh uveden jak v singuláru: „...blíží se čas Vánoc...“, tak ve tvaru plurálu: „...ty blahé časy minuly...“, což lze koncipovat jako soubor „nějak“ specifických časů, tvořící komplexně jeden nadřazený časový prostor a podle dílčích jednotek „nějak“ specifikovaný (viz. příznakové skupiny metafory „čas jako statický prostor“). O plynutí každého časového prostoru svědčí frazém *vrátit čas*: „...návrat starých dobrých časů...“

Z pozice pacienta to znamená, že se nachází uvnitř tohoto toku, přesněji se pohybuje v nějaké statické dimenzi, jejíž obsah je neměnný. V tomto prostoru může nějak pohybovat a jednat, přičemž však má tímto prostorem determinované podmínky a poměry. Příchod, změna a odchod časového prostoru je pak způsoben tokem časových prostorů směrem k pacientovi, který to vnímá jako souvislé plynutí času.

Zjištěné frazémy

v 19. století:

„...čas lovení uplyne...“, „...čas svatopostní minul...“ (Kramerius1/59), „...Přestaly Vám časy zlaté...“, „...vraťte se časy zlaté...“ (Kramerius1/28), „...Na Šumavu přiletěly zas jiné časy...“ (Diakorp/101), „...přijdou zlé časy...“ (Diakorp/99), „...blíží se čas, kdy této komedii bude konec...“ (Kramerius3/149),

(Dále viz. příloha 3/Čas v proudů časů/19-Pohyb časových prostorů);

ve 20./21. století:

„...návrat starých dobrých časů...“ (Tisk2011-12/88), „...Když přijde čas sklizně (Synpub2009/135), „...nadejde čas k akci?“ (Syn/170), „...až přijde můj čas...“ (Syn/177), „...Bývaly časy, kdy spolu vycházeli...“ (Syn/234), „...nastává čas trapasů...“ (Synpub2009/588), „...Ale časy se mění...“ (Synpub2009/710),

(Dále viz. příloha 3/Čas v proudů časů/20-Pohyb časových prostorů);

Na základě všech zjištěných frazémů submetafor - čas jako statický prostor“ a „čas jako dynamický prostor“ lze vytvořit jejich zdrojovou metaforickou bázi: „čas je tok časových prostorů“. Tato metafora je založená na příznakových skupinách idiomů, které reflektují množství časových prostor a jejich pohyb. Celkově je pak možné čas stylizovat jako nepřetržitý tok mnoha statických prostorů času, plynoucí od nekonečna do nekonečna.

Na základě struktury metaforických bází a příznakových skupin nyní přejdu k vytvoření modelu času a dále k pojetí tohoto schéma v kontextu teorií o sociálním čase moderní společnosti v 19. stol. a na přelomu 20./21. stol.

8 Diskuze k výsledkům analýzy

8.1 Model sociálního času v jazyce

V kapitole 6 a 7 byla podle definovaných znaků provedena kategorizace frazémů do struktury metaforických bází. Slovní spojení byla dále tříděna podle určitých společných atributů, jež zároveň odpovídají definici příslušné metaforické báze. Nyní tedy přejdu vytvoření model času, který se dále pokusím interpretovat v souvislosti s první položenou otázkou mé práce: „jak člověk konceptualizuje čas jako entitu v jazyku, podle jakého modelu a principů?“

V úvodu této pasáže je třeba zdůraznit, že netrvám dogmaticky na níže uvedených závěrech. I když je moje práce založená na zkoumání jazykových prvků, které mají přesně definované a odborně podložené významy a tvary, jsou moje konečné závěry výsledkem interpretací. Proto tedy pokládám za samozřejmou další diskuzi, jež by mohla představovat korekci výsledků nebo podněty k dalším úvahám.

Princip základní kategorizace lze shrnout následovně. Primárním aspektem ve vztahu lidí k času je funkce člověka. Tedy zda vystupuje jako agens, neboli činitel děje nebo zda je vůči času v pozici pacienta, tj. příjemce děje. Podle této klasifikace se dále odvíjí i dvě základní metaforické báze času. V případě pozice agenta je časová entita zdrojem, s kterým může člověk disponovat. Své konání vůči času, jak s ním pracuje, jak ho jako zásobu vnímá, je projektováno do jazyka na základě metafory „čas je zásoba“. Naopak u pozice člověka pacienta je čas činný prvek. Čas je prostor, který ovlivňuje člověka, určuje veškeré dění a člověk jako příjemce tyto stavy určitým způsobem hodnotí a v jazyce pojmově zpracovává.

V metaforické konstrukci byly podle určitých společných příznaků vytvořeny kategorie frazémů, které lze označit za univerzální profily času. Tyto profily je možné chápat jako dimenze událostí, jinak řečeno, jaký aspekt daného děje má čas vyjadřovat (např. trvání, budoucnost nebo minulost apod.). V rámci každé této kategorie člověk dále specifikuje čas rozličnými přívlastky, a to podle svého subjektivního cítění a vnímání situace. Tím se konkretizuje sémantický obsah frazémů, respektive události. Podle provedené analýzy tak lze sestavit následující model času, primárně založený na dvou typech vztahů mezi časem a člověkem (agens – patiens).

Na základě výsledků analýzy lze tedy pro společnost 19. stol. a 20./21. stol. stylizovat temporální model, jehož strukturu tvoří dvě metaforické báze: „čas je zdroj“ a „čas je prostor.“

a. Charakteristiky času jako zdroje pro jednání.

V metaforické bázi „čas je zdroj pro jednání“ je člověk v pozici agenta, tedy činitele děje a čas je objektem, s kterým je nějak nakládáno. V rámci této metafory agens může profilovat čas, který má na jednání: jeho množstvím, hodnotou, nákladem na jednání, zásobou, efektivitou hospodaření, deficitní investicí, darováním, získáním.

Čas jako zdroj je profilován:

- *množstvím*

a dále specifikován - málo času, méně času, moc času, nadmíru času apod.;

- *hodnotou*

a dále specifikován - drahý čas, drahocenný čas, vzácný čas, cenný čas apod.;

- *nákladem*

a dále specifikován – (jednání) vezme čas, sebere čas, stojí čas, sežere čas apod.;

- *zásobou*

a dále specifikován – (agens na jednání) nemá čas, má málo času, má dost času, má zbytek času apod.;

- *efektivitou hospodaření*

a dále specifikován – (agens jednáním) investuje čas, krátí si čas, tráví čas, rozděluje čas apod.;

- *deficitem investice*

a dále specifikován – (agens jednáním) promarnil čas, zabil čas, plýtvá časem, ztratil čas apod.;

- *darováním*

a dále specifikován – (bez nároku na zisk agens někomu nebo něčemu) věnuje čas, daruje čas, obětuje čas, poskytuje čas, popřeje čas apod.;

- *získáním*

a dále specifikován – (časový zdroj na jednání chybí, proto agens chce) ukrást čas, dát si čas, nabýt čas, uchvátit čas apod.

b. Charakteristiky času jako prostoru.

Člověk je ovlivněný dějem, je příjemcem stavů a situací, které čas stanoví. Tato metaforická báze se dále dělí do dvou submetafor, vymezující dva možné způsoby pozice vůči času. Buď čas stojí, je nehybný, a člověk se v něm pohybuje, tomu odpovídá submetafora „čas je statický prostor“ (b1.). Nebo se naopak pohybuje časový prostor, ve kterém člověk stojí, odtud pak submetafora „čas je dynamický prostor“ (b2.). Pro tuto metaforickou bázi je tedy třeba stanovit dvě schémata.

b1. Čas jako statický prostor je profilován:

- *kvalitou*

a dále specifikován – kvalitou pozitivní – krásný čas, zlatý čas, dobrý čas; kvalitou negativní – špatný čas, mizerný čas, hrozný čas; kvalitou relativní – bouřlivý čas, divý čas, smutný čas apod.;

- *trváním*

a dále specifikován – krátkou délkou - krátký čas, nemnohý čas, malý čas; dlouhou délkou - dlouhý čas, věčný čas; neurčitou délkou - nějaký čas, na čas, neurčitý čas, jeden čas; přesnou délkou - vytčený čas, hodinka času, většina času apod.;

- *pozicí*

a dále specifikován – minulou pozicí - minulý čas, dávný čas, historický čas, předešlý čas; současnou pozicí – přítomný čas, nynější čas, nový čas, náš čas; budoucí pozicí – nastávající čas, brzký čas, příští čas apod.;

- *sférou*

a dále specifikován - osobou nebo osobami - naše časy, moje časy, v jeho časech, za časů krále; - událostí, poměry nebo stavem – čas setí, čas krize, vlhký čas, čas šetření; - odkazem na událost - v ten čas, onoho čas, svého času apod.;

- *standartizací*

a dále specifikován - opakováním přírodních procesů - čas jara, čas léta, čas podzimu; normalizovanými funkcemi - pracovní čas, volný čas, televizní čas, přesilový čas apod..

b2. Čas jako dynamický prostor je profilován

- *mocí*

a dále specifikován - projevy moci - je to otázka času, čas to zahojí, čas to změní apod.;

- *pohybem*

a dále specifikován - rychlostí a směrem pohybu - čas běží, čas se sune, čas to odnesl, během času, postupem času apod.;

- *naplněním události*

a dále specifikován - podle naplnění prostoru časovou substancí – čas se naplňuje, mít svůj čas, dozrál čas, je příhodný čas, je nejvyšší čas apod..

b3. „čas je „prostor v proudů časů“

Submetafory „čas je statický prostor“ a „čas je dynamický prostor“ lze přes jejich kontradikce propojit do jednoho modelu. Ve většině výpovědí je totiž možné uvést jak singulár, tak i plurál časového prostoru. Různé množství časových prostorů pak může hodnotit nebo charakterizovat jako celek: zlaté časy, zlé časy, jiné časy, věčné časy, časy budoucí apod..

Časové prostory jsou dále charakterizovány jako časové jednotky, které se pohybují – časy letí, přichází jiné časy, návrat starých časů apod.

Této úvaze odpovídají i výkladová hesla ve slovníku J. Jungmanna. Ten mluví „...o tahu po sobě nastupujících chvil...“ - nemarnit čas, roční časy, letní čas, zimní čas atd.) (viz. příloha1, s. 261), což lze vyložit jako čas v obecném smyslu (jako entitu). Dalším heslem je „...o částkách jednotlivých času, s nimiž jisté proměny spojeny jsou, zahrnují ty věci, které po sobě nastupují...“ - zlé čas, dobré časy, čas mladosti, za času krále z Poděbrad atd. (viz. příloha1, s. 262). Zde se mluví o časové jednotce, patřící pod určitý čas, složený z mnoha dalších jednotek, které po sobě chronologicky postupují z budoucnosti do minulosti. Heslo „...o částkách času jednotlivých, pokud jisté proměny v něm obyčejné jsou, aneb pokud on k jistým proměnám nejpohodlnější jest...“, - všechny časy mají svůj čas, dozrálý čas, čas příhodný k něčemu atd. (viz. příloha1, s. 262–263), lze vyložit jako časové jednotky určitého času, které jsou spojeny s konkrétní proměnou. Další soubor frazémů definuje jako „...o částkách času potřebných k nějaké proměně...“, - nemám času, je k tomu dost času, mám na času atd. (viz. příloha1, s. 263) a následující jako „...o částkách času, pokud trvání jeho příjemné jest...“, - čas sobě krátit atd. (viz. příloha1, s. 263–264). Jungmann nemluví tedy o toku homogenního proudu, ale rovněž o toku „částek času“, tedy podobně jako já uvádím „časový prostor v proudu časů“.

Sociální metaforu „čas je prostor“ si tak lze představit jako spojení dvou temporálních polarit: „trvání“ (→ statický prostor) x „plynutí“ (→ dynamický prostor).

Odpovídá to i konceptuální metafoře „čas je pohybující se předmět zepředu dozadu“. Dvě dílčí submetafory – „čas je statický prostor“ a „čas je dynamický prostor“ tak lze, slovy J. Sokola, vidět jako něco, co je pevné, a něco, co se pohybuje.

V intencích mého modelu by právě zkušenost s trváním nebo plynutím odpovídala profilovým kategoriím času (trvání, kvalita, pozice, sféra nebo plynutí, změna). Jednalo by tak se o univerzální kategorie, přičemž další specifikace času pak již závisí na subjektivním hodnocení situace mluvčím.

V této části jsem ale vytvořila temporální model, strukturovaný do dvou metaforických bází: buď je čas zdrojem, nebo je prostorem. Anebo jinak řečeno, buď je přítomnost daná obsahem (tím o co jde) nebo polohou (co se právě děje). Jaký je tedy vztah mezi těmito dvěma metaforami? K tomu se vyjádřím v následující části, ve spojitosti s vývojem moderní společnosti v 19. stol. a na přelomu 20./21. stol.

8.2 Užívání času a prožívání časů

Nástupem moderní éry začal člověk užívat časový řád, který spočíval v synchronizaci různých režimů lidí. Tento čas byl (a stále je) distribuován skrze chronologické měřiče, které nastavily stejnoměrný pravidelný chod jednotek času. Největší vliv na člověka přitom mělo zavedení časově vyměřené práce. Tím již práce samotná nevyplývala z činnosti (jako prostor), ale člověk si začal opatřovat prostředky na svou existenci prací za peníze (podle vynaloženého množství času - čas jako zásoba).

Také B. Adams výše uvedla, že teprve vytvořením komodifikovatelného času „newtonovských vlastností“, začal čas evokovat představu „zásoby“ nebo „nádoby“, která může být prodána, kalkulována, investována atd. To by znamenalo, že konceptualizace času jako zdroje je časovým principem až moderní éry. H. Øain tvrdí, že hodnota každé časové jednotky (prostoru) je determinována „vnímáním přítomných událostí a okolností jako potenciálu do budoucnosti. Podle něho je čas jednak prostředkem akumulace kapitálu pro budoucnost, což člověk vyjadřuje specifikací časového prostoru, anebo časovou jednotkou, jež lze uspořít, efektivně investovat nebo naopak ztrácet.

Model času společnosti 19. stol. a 20./21. stol. by tak představoval koexistenci dvou metaforických bází: „čas je zdroj“ a „čas je prostor“. V jednom případě by byla přítomnost daná hodnou (o co jde) a v druhém polohou (co se děje). To by znamenalo, že (jak tvrdí Klein) žádný temporální princip nezanikne, pouze se na něho nabalí nový a tak koexistují vedle sebe. V obou metaforách jsou sice kategorie profilů jinak pojaté, ale v podstatě vyjadřují totožné dimenze událostí. Např. dlouhá doba je v případě metaforu „čas je statický prostor“ profilovaná dlouhým trváním, v metafoře „čas je zdroj“ pak profilem množství času jako např. nadbytečný čas.

Model „čas je prostor v proudu časů“ pak podle mého názoru vyjadřuje vnitřně prožívaný čas, vznikajícího na základě vnímání polarit trvání a plynutí. Je to stabilní schéma času, dané přirozenou schopností vnímat trvání a plynutí věcí, dále jejich koordinování a synchronizaci. Vlastnosti, významy a hodnoty specifikují čas až v kontextu situace. Jak jsem uvedla v předcházející části (8.1), J. Jungmann rovněž mluví o čase jako „částkách času“, které jsou vždy spojené s nějakou proměnou. Zároveň však dodává, že tyto „částky“ času jsou „v tahu času“. Odpovídá to i mému modelu „časového prostoru v proudu časů. Mluví se zde tedy o proudu, ale ne homogenním a kontinuálním, ale jako toku mnoha časových jednotek.

Toto schéma podle mého názoru reflektuje i koncepci sociálního času H. Øiana, který tvrdí, že současný model by měl být uvažován jako „kumulativní proud časů směřující do budoucnosti“. Pokud on říká, že každý čas je dán začátkem a koncem a nový čas se objeví s další událostí, já dodávám, že tento interval události, její počátek a konec, je v jazyce vymežován prostřednictvím profilů času.

V jazyce je čas vždy vnímán jako určitá kvalita, nikdy není prázdný, ale dostává se mu podle sociálního kontextu určitého obsahu a významu. Člověk v moderní společnosti se sice musí řídit režimem času, který je počítatelný, homogenní, izolovaný, dělitelný, plynoucí apod., ale „sociální kontext“ z něho činí hodnotově stratifikovaný model.

Člověk si totiž může konceptualizovat realitu buď jako zdroj nebo jako prostor, ohraničený profily té které metaforu, přesto je stále vše založeno na vnímání polarit trvání a plynutí. Podle mého názoru tak společnost distribuuje určitý temporální řád, který člověka determinuje. Avšak schéma jeho časovosti zůstává stejné. Prožívá čas vždy v kontextu dění a proto žije moha časovými prostory nebo hodnotami času. Lidé tedy užívají jeden ustanovený čas, který ale prožívají různými časy.

Na základě toho nepovažuji fragmentární čas až za fenomén dneška. Fragmentární čas byl tady vždy, jen se o něm dnes více mluví, neboť si ho lidé ve „společnosti okamžiku“ více uvědomují. Prožívají totiž více událostí, aniž by se jejich „životní prostor“ rozšířil. Lidé sice dělí svůj čas na menší a menší prostory nebo mají na ně čím dál tím méně času.

9 Závěr

Každý člověk ví, že čas je, ale nikdo neumí vysvětlit, co je a jak ve společnosti existuje. Přesto si lidé vytvořili čas jako substanci, s kterou pracují, které se podrobují nebo která kolem nich ubíhá. Člověk má přirozenou schopnost vnímat trvání a plynutí a artikulací těchto dvou polarit si uvědomuje časovost „všeho bytí“. Ale čas začal „objektivně“ existovat až se stal předmětem komunikace. Stal se tak entitou nebo substancí, přičemž se mu v jazyce dostává různorodých podob a vlastností.

Smyslem této práce bylo poukázat na různé zkušenosti lidí s časem, který si jako „abstraktum“ uchopují a v jazyce pomocí různých, ale vždy „konkrétních“ atributů vyjadřují. Mým záměrem bylo tedy vytvořit na základě jazykových reflexí času model a zjistit, na jakých principech je čas klasifikován.

Čas v jazyce je projekcí času sociálního, jenž vzniká interakcí času člověka a času jako organizačního principu společnosti. Temporální model lze proto považovat za reflexi střetu těchto dvou časů, tedy času transcendentního, žitého, relativního... s časem abstraktním, izolovaným, homogenním, kontinuálním...

Čas jsem zkoumala ve dvou rovinách: jazykové a sociální. Tyto dva aspekty jsem propojila v analýze frazémů, založené na jazykových konceptuálních metaforách a na sociálních metaforách. Jazykové metafory totiž sami o sobě ukazují pouze základní konstrukci jazykových pojmů, ale již nevysvětlují velkou variabilitu jazykových podob času.

V rámci definovaných metaforických bází byly roztříděny příslušné frazémy do příznakových skupin, podle nichž jsem definovala univerzální profily času. Jde o obecné charakteristiky času, tedy respektive dimenze událostí, neboť „čas je událostí“. V každé profilové třídě je pak čas různě specifikován, a to již podle subjektivního vnímání situace.

Tento model jsem dále interpretovala v souvislosti s teoriemi o sociálním čase a dvěma vývojovými fázemi tzv. zrychlující se společnosti. Došla jsem k závěru, že společnost sice distribuuje „newtonovský“ temporální řád, ale lidé prožívají realitu svými časy, kde každá událost, věc nebo stav má svůj prostor, který přijde, změní se a zanikne. Člověk tak ve své podstatě přežívá ve stále stejném principu času vnitřního, který vnímá jako mnoho prostorů, plynoucích od nekonečna do nekonečna.

Svou práci tedy uzavřu vlastní definicí temporálního modelu moderní společnosti, ve které lidé sice užívají jeden externě ustanovený čas, ale prožívají nesčetně mnoho časů. Temporální obraz moderní společnosti tedy podle mě zní: Užívaný čas versus prožívané časy.

Možná se k mé práci objeví námitka, že bylo zbytečné kategorizovat frazémy na základě výpovědí, pokud již jsou k dispozici jejich ucelené encyklopedické přehledy. Ovšem podle mého názoru, trpělivá až mravenčí práce s frazémy užitými přímo v řeči, je snad jedinou možností, jak tyto jazykové prvky „dostatečně prožít“. Snad jedině tak je možné identifikovat v jejich v jejich variabilitě určité společné znaky a tím je vymezit proti jiným.

Pokud se prokáže relevantnost navrhovaného temporálního modelu, chtěla bych se pokusit na základě takto vytvořeného schéma konstruovat temporální obraz společnosti v určitých fázích jejího vývoje. Pokud by se totiž výzkum soustředil na specifikace času (čili jeho přívlastky), bylo by možné definovat, jak člověk vnímá a klasifikuje společenský systém. S tímto souvisí do jisté míry i moje druhá úvaha.

V průběhu analýzy jsem totiž zaznamenala výraznější výskyt frazémů v metafoře „čas jako zdroj“ na přelomu 20./21. stol. než v 19. stol. Tedy že dnes užíváme čas spíše jako agenti, kdežto v 19. stol. člověk prožíval čas spíše jako patiens. Pokud by byla provedena relevantní studie, která by potvrdila tento zcela hypotetický předpoklad, mohlo by to poukázat na určité změny vztahu člověka ke společnosti.

A nakonec je možná na místě i tato zcela hypotetická otázka. Pokud by vypadal model času dnešní rychlostní společnosti mnohem víc fragmentovitě než kdy předtím, co přijde po této fázi? Jak bude vypadat čas?

10 Anglické resumé

Time is an abstraction, but used by people in concrete situations and therefore, becoming a concrete entity. Author aimed to show how differently people perceive time and how time can be defined and classified based on language phrasal reflections of time.

While the time exists in many forms the result of author's language analysis is the temporal model that is an intersection between relative, subjectively experienced time and abstract, universal concept of time. Time was further classified into categories based on its universal profile and on its subjective description.

The temporal model was further evaluated in the connection of the theory of the social time and the acceleration of life in society. Author came to conclusions that if the society is based on physical „Newton's“ model of the time, this is therefore distributed among people as an organizational unit. However, people perceive reality in their own subjective time spaces, where each event has its own room, its beginning, duration and end. There are various different time spaces flowing from minus to plus infinity.

The thesis concluded that the modern society has one defined time, but people live in many different time spaces and the temporal picture of the society is the objective, universal time versus the subjectively experienced times.

11 Použité zdroje

Tištěné dokumenty:

ADAMS, Barbara: 1990 – *Time and Social theory*. Cambridge: Polity Press.

BORSCHIED, Petr: 2007 – *Virus času*. Praha: Mladá fronta, a.s.

ČERMÁK, František. HRONEK, Jiří: 1994 – *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné A-P*. Praha: Academia.

ČERMÁK, František a kolektiv autorů Ústavu ČNK a Ústavu pro jazyk český AV: 2000 – *Český národní korpus. Úvod a příručka pro uživatele*. Praha: Filosofická fakulta UK-Ústav Českého národního korpusu.

ČERMÁK, František: 2001 – *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky*. Praha: Karolinum.

ČERVENÁ, Vlasta. CHURAVÝ, Miroslav. MACHÁČ, Jaroslav. MEJSTRÍK, Vladimír: 1988 – *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha: Academia.

ERIKSEN, Thomas Hylland: 2009 – *Tyranie okamžiku*. Brno: DOPLNĚK.

ERMARTH, Elizabeth Deeds. What If Time Is a Dimension of Events, Not an Envelope for Them? In: *Time & Society*, March 2010, vol. 19, no. 1, s. 133–150.

FITZPATRICK, Tony. Social policy and time. In: *Time & Society*, September 2004, vol. 13, no. 2–3, s. 197–219.

GELL, Alfred: 1992 – *The anthropology of time: cultural constructions of temporal maps and images*. Oxford: BERG.

GLENNIE, Paul, THRIFT, Nigel. Reworking E. P. Thompson's `Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism. In: *Time & Society*, October 1996, vol. 5, no. 3, s. 275–299.

GROSSIN, William. Technological Evolution, Working Time and Remuneration. In: *Time & Society*, May 1993, vol. 2, no. 2, s. 159–177.

HOHN, Hans-Willy: 1984 – *Die Zerstörung der Zeit. Wie aus einem göttlichen Gut eine Handelsware wurde*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag GmbH.

INGOLD, Tim. Work, Time and Industry. In: *Time & Society*, February 1995, vol. 4, no. 5, s. 133-150.

JOHNSON, Mark, LAKOFF, Georg: 2002 – *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.

KARLÍK, Petr, NEKUDA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana: 2002 – *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

KLEIN, Olivier. Social Perception of Time, Distance and High-Speed Transportation. In: *Time & Society*, September 2004, vol. 13, no. 2–3, s. 245–263.

MACHEK, Václav: 1997 – *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

PALA, Karel. VŠIANSKÝ, Jan: 1996 – *Slovník českých synonym*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

RADOVAN, Mario. Time is an abstract entity. In: *Time & Society*, November 2011, vol. 20, no. 3, s. 304–324.

SOKOL, Jan: 2004 – *Čas a rytmus*. Praha: OIKOYMENH.

ŠUBRT, Jiří: 2000 – *Problém času v sociologické teorii*. Praha: Karolinum.

ŠUBRT, Jiří: 2003 – *Čas a společnost*. Praha: ISV nakladatelství.

TORRE, Ramón Ramos. Time's Social Metaphors: An empirical research. In: *Time & Society*, September 2007, vol. 16, no. 2–3, s. 157–187.

VAŇKOVÁ, Irena: 2007 – *Nádoba plná řeči. (Člověk, řeč a přirozený svět) jazyku*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.

ØIAN, Hogne. Time Out and Drop Out. On the Relation between Linear Time and Individualism. In: *Time & Society*, September 2004, vol. 13, no. 2–3, s. 173–195.

Elektronické dokumenty:

HAVRÁNEK, Bohuslav, BĚLIČ Jaromír, HELCL, Miloš, JEDLIČKA, Antonín. 1964. *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. [cit. 10. 4. 2012]. Dostupné z: <<http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php>>.

JUNGMANN, Josef: 1834–1839. *Slovník česko-německý* [online]. [cit. 5. 4. 2011]. Dostupné z: <<http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowUnit.do>>.

KUČERA, Karel, STLUKA, Martin. *Uvedení do diachronní složky ČNK* [online]. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [cit. 24.2. 2012]. Dostupné z: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/diakorp.php>>.

MLACEK, Josef, ĎURČO, Peter et al. 1995. *Frazeologická terminologia* [online]. Komise pro výzkum frazeologie při slovenském komitétě slavistů, Bratislava. [cit. 17.11. 2012]. Dostupné z: <http://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia>

TYL, Zdeněk. 1983. „K historii vzniku Jungmannova Slovníku česko-německého.“ *Naše řeč*, vol. 66, no. 3 [online]. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR [cit. 17.11. 2012]. Dostupné z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php>>.

Ústav Českého národního korpusu FF UK. *SYN* [online]. Praha [cit. 30.3. 2012]. Dostupné z: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/syn.php>>.

Ústav Českého národního korpusu FF UK. *SYN2009PUB* [online]. Praha [cit. 30.3. 2012]. Dostupné z: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/syn2009pub.php>>.

Zdroje analýzy:

Digitální knihovna Kramerius NK ČR [databáze online]. [cit. 2. 3 2012]. Dostupné z: <<http://kramerius.lib.cas.cz/kramerius/PShowChars.do>>.

Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. *Český národní korpus – DIAKORP* [databáze online]. [cit. 10.1. 2012]. Dostupné z <<http://www.korpus.cz>>.

Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. *Český národní korpus – SYN* [databáze online]. [cit. 15.1. 2012]. Dostupné z <<http://www.korpus.cz>>.

Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. *Český národní korpus – SYN2009PUB* [databáze online]. [cit. 2.3. 2012]. Dostupné z <<http://www.korpus.cz>>.

Lidové noviny, denní vydání červenec 2011 - prosinec 2012.

12 Přílohy

Příloha 1 Slovník česko-německý J. Jungmanna
- přehled frazémů z 1. poloviny 19. stol.

Příloha 2 Základní struktura kategorizace v programu MAXQDA

Příloha 3 Kategorizace v programu MAXQDA [CD ROM]